

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ЧЎЛПОННИ АНГЛАШ

Тошкент
"Ёзувчи" нашриети

83.3 Ўз 3 1
Ш 26

Чўлпонни англаш учун Чўлпон каби бадий тафаккурга, идрокка, мушоҳадага, туйғуга, — хуллас, Чўлпонга монанд дунёқарашга эга бўлиш керак, шекилли. Замон, давр кечар, Чўлпонни ҳар бир насл зиёлилари ўзича англар, янги-янги қирраларини топар, зеро Чўлпон ижодига бўлган муносабат давр талаблари билан боғланиб ҳал қилиб келинди. Шоир ижодига илмий холис, чуқур ва аини пайтда муҳаббат ва ҳурмат билан ёндошишнинг дастлабки намуналаридан бири сифатида ушбу асар Чўлпонни билишимизга ёрдам беради деган ишончимиз бор.

Муҳаррир Асрор Самад

Шарофиддинов Озод
Чўлпонни англаш: (Мақолалар). -
—Т.: "Ёзувчи", 1994. -48 б.

83.3Ўз31

Ш- $\frac{4702620200}{M362(04)-94}$ қатъий буюртма-1994

ISBN 5-8255-0238-6

© О. Шарафуддинов,
"Ёзувчи" нашриёти,
1994 йил

ЧЎЛПОННИ АНГЛАШ

Айтишларича, олим бирор оламшумул кашфиёт яратса, уни халққа англамоқ учун бу кашфиётни тафаккур юксакларидан кундалик турмуш заминига олиб тушмоғи, мавҳум ва мураккаб формулалар тилидан жўн, кўникилган тушунчалар, оддий тасаввурлар тилига кўчириши лозим. Санъатда эса бунинг акси... Шоири ҳам оламшумул кашфиётлар қилди – бетақрор рангларга, мафтункор жилоларга, сеҳрли маъноларга, дурдона ҳикматларга тўла гўзал дунё яратади. Бироқ бу дунёни англамоқ ва англамоқ учун жўнлаштириб, оддий машаат тилига кўчириб бўлмайди. Жўнлаштиришимиз биланоқ гўзаллик ғойиб бўлади, асарнинг сеҳри жодуси йўқолади, ҳозиргина сизни ларзага солиб турган поэтик мисралар бетаъсир оддий сўз тизмаларига айланади... Шоири яратган кашфиётни англамоқ учун одам, албатта, ўша кашфиёт юксаклигига кўтарилмоғи шарт. Одамнинг юраги шоир юраги билан бир маромада тебсагина, одамнинг юраги ҳам шоир юрагидек нафосатга ташна бўлсагина, шоир юрагидек гўзалликка эшикларини ланг очиб қўйсагина шoir инкишоф этган олий гўзалликни идрок этмоғи мумкин. Бу эса гоёат мураккаб иш... Албатта, ҳамма ҳам шоир кўтарилган юксакларга кўтарилиш бахтига муяссар бўланермайди. Ахир, "халқ" деган тушунча тез-тез тилга олиниб турилса-да, ҳеч қачон ҳар жиҳатдан тенг, яхлит бир кучни англамайди. Ҳамиша халқ бор, оломон бор, авом бор, орифлар бор... Одатда, қалби уйғоқ, ҳақиқатга ва гўзалликка ташна орифларгина шоир яратган нафосат оламини идрок қиладилар ва ғофилларни унинг гўзалликларидан огоҳ этадилар. Шу тарзда, шоирлар яратган гўзаллик халқ мулкига айланади ва унинг маънавий дунёсининг юксалишига хизмат қилади. Афсуски, юқорида айтилганидек, бу жараён сира-сира осон кечмайди—ўзининг англанилмаганидан зорланган, қадрсизлигидан шикоятлар қилган, замондошларининг меҳрсизлигидан изтироб чекиб ўтган шоирлар озмунча-

ми²¹ Ҳатто, Пушкиндай шоир ҳам қатор шеърларида гузаллик кўчасига яқин юрولмайдиганларни "авом /"чернь"/ деб атаб, уларга нафратини изҳор қилган эди. Уз вақтида Пушкинни "буюк халқ шоири" деб атаган "марксист" адабиётшунослар эса шоирнинг бундай "шак-кокчилигини", "халққа нисбатан мутакаббирлиги"ни "син-филийлик" қолиллариغا сиғдиролмай роса хуноб бўлган эдилар. Ҳолбуки, буни изоҳлаш қийин эмас эди—бунинг учун "гузаллик илоҳий даргоҳларига кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди" деган ҳақиқатни эътироф этиш "ифоҳ" эди.

Абдулҳамид Сулаймон угли Чўлпон ҳам узига ҳос оштакор шеърини оламнинг яратишга қодир бўлган ва бундан оламни яратган улуғ шоирлар сирасидандир. У ижодини 1914 илдан бошлади, бироқ унинг парвози 20 илларга тўғри келди. Айниқса, 1920-1927 иллар мобайнида Чўлпон илҳоми жўшқин бўлукдай қанчаб тошди. Ирганадай қирғоқларга сиғмай кўпириб жушурди. У шунда шеърини тўнламадан ташқари кўплаб шеърлар ҳикоялар мақола ва очерклар яратди. Ўзлаб драматик асарлар барпо этди, адабиётимиз хазинасини аркамол таржималар билан бойитди. Ана шу асарлари баъзи бир олимларга уни фавқуллоҳа юксак баҳолашга асос бўлди. Айниқса, хориждаги баъзи бир адабиётшунослар шоир ижодининг моҳиятини холислик билан тўғри белгилашга ҳаракат қилишди.

Улар Чўлпонни ҳароратли, эйни пайтда ниҳоятда ҳассос, қалби поэтик, шу бонедан бўлса ажаб эмаски, қурқмас санъаткор эди деб баҳолашди. Уларнинг фикрича, Чўлпон узини халқдан айри ҳолда шеърини илҳом булоғи бўлиб хизмат қилган замондошларининг ҳаста маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам эта олмайди. Чўлпон лирикасининг бутун оҳанглари ана шу ҳолатдан келиб чиқади. Энди ана шу буюк шоирнинг тақдирига бир назар ташлайтилик. Дунёдаги истаган адабиётнинг ифтихори булишга арзийдиган ҳар қандай маданиятли жамиятда Ҳудо ато этган буюк истеъдод эгаси тарзида қабул қилиналган астой "муаллим" сифатида тўзланданиши мумкин бўлган Чўлпоннинг қисмати қандан бўлди? Маълумки, узини халқдан айри ҳолда, замондошларининг ҳаста, маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам қилолмайдиган" бу шоир деярлик етмиш йил давомида қораланиб келинди. Бу давр мобайнида шоир шаънига айтилмаган бўхтон қолмади; уни қоралаш таҳқирлаш бобида қим ўзар мусобақалар авж олди. Юзлаб мақолаларда китобларда, маърузаларда унга "бур-

жуа шоири", "жадид", "мафкуриси бузуқ", "босмачилар куйчиси", "миллатчи", "аксилнқилобчи", "Октябрь инқилобини тушунмаган овсар", "ёшлар онгини заҳарловчи ёт унсур", "халқ душмани" ва яна алланима балолар деган тавқи лаънат ёпиштирилди. Бир йил эмас, ўн йил эмас, салкам стмиш йил давомида-я! Савол туғилади: наҳотки, шунча йил мобайнида ўзбек халқидай кўп сонли халқ ичидан Чўлпонни англаёладиган, унинг чинакам улуг шоир эканини идрок этган ва бу ҳақиқатни айтишдан чўчимайдиган биронта ҳам ориф одам топилмади? Наҳотки, бизнинг халқимиз ўз олдидан оққан сувнинг қадрига стмайдиган бу қадар ношукур халқ? Наҳотки, бизнинг одамларимиз гўзаллик қаршисида шунчалар сўқир ва кар? Ғоят қийин ва мураккаб савол. Тўғрироғи, саволнинг ўзи эмас, жавоби қийин ва мураккаб. Негаки, совет замонасида биз халқ тўғрисида кўпинча умумий, тум-тароқ, баландпарвоз гаплар гапириб ўрганиб қолганмиз—халқ доно, халқ улуг, халқ бағри кенг, халқ яратувчи, халқ ижодкор ва ҳоказо... Аммо халқнинг тафаккури чекланган, маданий савия чатоқроқ, халқ ўзининг асл фарзандларини унча эъозламайди деган гапларни айтиб бўлмасди ёки айтилмасди. Бунақа гаплар ҳақми, ноҳақми эканидан қатъий назар -- халққа ҳурматсизлик, унинг шаънига тухмат деб ҳисобланар эди. Ҳолбуки, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир, Ҳабиб Абдулла... Яна қанчадан-қанча умри фожиалар ичда кечган буюклар номини эслаш мумкин. Уларнинг ҳаёти, фожиаси, халқнинг кўз ўнгида кечди-ку! Бироқ халқ оғзига талқон солиб олгандай, чурқ стмай сукут сақлади, оддий томошабин бўлиб тураверди, туравердигина эмас, кези келганда, масаланинг моҳиятига стмай, билиб-билмай, чапаклар чалиб, "миллатчиларга ўлим!" дея бўғила-бўғила ҳайқирди. Кўзлари ғазабдан қонга тўлиб, оғизларидан тупуқлар сачратиб, жазавага тушиб ҳайқирди Афсуски, "Ҳай биродарлар! Нима қилияпсизлар? Булар, ахир, миллатнинг гули-ку! Булар миллат йўлида жон фидо қилувчи қаҳрамонлар-ку!" дея овозини кўтарган биғонта азамат чиқмади. Ҳа, бу -- факт, бу кўз юмиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бироқ, ана шу аччиқ ҳақиқатга қарамай, "стмиш йил давомида халқимиз ичидан Чўлпонни англашга қурби стадиган одамлар мутлақо чиқмади" деган гапни айтишга ҳам тил бормайди. Негаки, жуда кам бўлса-да бундай азаматлар бўлган. Юқорида мақоласидан парча келтирганимиз Боймирза Ҳайит билан бир қаторда татар-бошқирд

маданиятининг йирик арбоби Заки Валидий, ўзбек муҳожирларининг раҳнамоларидан бири Вали Қайюмқон, 20-йилларда Берлинга ўқишга бориб, ўша ёқларда қолиб кетган доктор Иброҳим Ерқин ва бошқалар Чўлпон ҳақида жуда юқори фикр билдиришган, уни ХХ асрнинг энг истеъдодли санъаткорларидан бири деб аташган. Аммо шуниси борки, уларнинг ҳаммаси ўз фикрларини хорижда туриб айтишган ва бизнинг социалистик ватан билан хориж ўртасида ўрнатилган гоёт баланд, гоёт юксак темир девор туфайли уларнинг фикрлари бизгача етиб келган эмас. Хўш, бизда-чи? Ўзимизда Чўлпон туғрисида бирон-бир ҳолис фикр, бирон-бир илиқ гап айтилганми? Ҳа, ўзимизда ҳам айтилган бундай фикрлар. Шундай замонлар ҳам бўлганки, Чўлпон асарлари танқид томонидан илиқ кутиб олинган, уларга ижобий муносабат билдирилган.

Чўлпон ҳақида матбуотда биринчи бўлиб илиқ фикр билдирган одам Зариф Баширий бўлган эди. Бу одам асли Татаристондан бўлиб, 20-йилларда Ўзбекистонда яшаган, ўзбек тилида кўплаб мақолалар ёзган, ҳикоялар эълон қилган, таъдишлар қилган, ўша давр мунозараларида фаол қатнашган, ҳатто замонавий ўзбек адабиётидан мажмуа тузиб, уни 1929 йилда Қозонда бостириб ҳам чиқарган эди. Зариф Баширий 1923 йилнинг 4 май кунини "Туркистон" газетасида Чўлпоннинг биринчи тўплами "Уйғониш"га тақриз эълон қилади. У тақризнинг бошларидақ: "Чўлпон ўртоқ кейинги даврдаги ўзбек шоирларидан энг олдингиси ва чин маъноси билан шоир деб аталишга лойиқ бўлганидан унинг шеърларини чин адабиёт ва шеър кўзи билан кўриб, текшириш ва танқид қилишга ярайдир" дейди ва шундан сўнг "Чўлпон ўртоқнинг чин юрак ва ҳис шоири", яъни ҳассос лириклигини айтиб, бу фикрни тасдиқловчи мисоллар келтиради. Мунаққид таҳлил ёрдамида Чўлпон шеърларидаги тасвирийликни, туйғулар теранлигини, сўз қўллаш маҳоратининг юксаклигини кўрсатади.

Бошқа бир мунаққид Вадул Маҳмуд ҳам "Булоқлар" тўпламига ёзган тақризида "бугунги ўзбек адабиётига янги бир тўн кийгизилди" дейди ва бу "тўнни кийгизган" одам Чўлпон эканини маълум қилиб, "Булоқлар" тўпламининг бадиий сифатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Мунаққид "Амалнинг ўлими" деган шеърдан нарча келтириб, унда "қанча шеърят, қанча оҳанг уйғоқ" эканини тасдиқлайди-да, "шў билан бирга юртнинг дардини, қўлларининг нираган жонлар бўлишини, кўнг-

лида йиғлаган малакларнинг шарқ оналари, жувонларидан иборат эканини қанча очиқ, муассир ва ижод билан тасвир этадир" деган фикрни билдиради. Бу парчада Вадуд Маҳмуд жиндай баёнчиликка йўл қўяётган эса-да, у Чўлпон шеърятининг моҳиятига анча кириб борган дейиш мумкин.

1924 йилда "Зарафшон" газетасининг икки сонида "Ўзбек ёш шоирлари", "Чўлпон" деган мақола босилди. Унинг муаллифи Абдураҳмон Саъдий Чўлпон ижодини анча батафсил текширади ва шоирни жуда "қисқа бир таъриф билан" "у ёнадур ҳам ёндирадур" деб таърифлайди. Мақолада Чўлпоннинг "чин маъноси билан романтик бир юрак шоири /лирик/" экани ҳам далиллар билан очиб берилган.

Худди шунингдек, жуда ихчам шаклда бўлса ҳам Абдулла Қодирий Чўлпоннинг "Тонг сирлари" китобига ёзган шапалоқдеккина сўзбошисида матбуотда Чўлпон шаънига айтилган "Чўлпон йиғлоқи шоирдир" деган таъна-дашномларни рад этади, шоир шеърларида кўз ёши кўп учраса-да, Чўлпон "улардан чечаклар ундирмоқчи эканини" айтади.

Чўлпон ҳақидаги илк мақолаларнинг яна бир муштарак хусусиятлари шундаки, уларнинг муаллифлари шоир шеъряти ҳақида батамом холис фикр юритишга интиладилар. Шунинг учун тақризларда Чўлпоннинг кучли томонлари билан бирга нуқсонлари, заифликлари ҳақида ҳам фикр юритилади. Бу заифликлар ҳар хил, ammo икки мақолада бир нуқсон таъкидланадики, кейинчалик айни шу "нуқсон" Чўлпон шеърятини бутунлай қоралаш учун асосий далиллардан бири бўлди.

Зариф Баширий ёзади: "Чўлпон ўртоқ "эл" ва "халқ" сўзларини қанча кўп ёса ва сўзласа ҳам, ул халқ шоири эмас, халққа яқин бўлган зиёлилар шоиридир. Унинг услуб ва руҳида халқчиллик жуда оз".

Орадан бир йил ўтказиб мақола эълон қилган Абдураҳмон Саъдий ёзади: "Чўлпон омма-халқ шоири эмас, ўқимишлилар, зиёлилар шоиридир. Уни омма-жалпи халқ тез англайди. Лекин шунинг баробаринда, у халқ қайғуси билан /фақат ҳеч бир синфга айирмасдан/ ёзғувчи "халқчи" /народник/ бир шоирдир. Чўлпонда асл кўзга қаттиг берилиб тургон туб хусусият ҳам шундадир".

Бу ўринда шунини айтмоқ жоизки, бу гаплар ёзилган вақтда, яъни 1923 ва 1924 йилларда ҳали "халқ шоири эмас, зиёлилар шоири" деган тасдиқ сиссий айбдай қабул қилинмас эди. Шунинг учун бу "айблар" унча қатта ақс садо бермай ўтиб кетган. Кейинчалик эса "халқ шоири

эмас, зиёдилар шоирни" бўлиш шоирни гап-сўзсиз ўлим чоҳининг лабига олиб борадиган даҳшатли сиесий айбга айланган. Бу тугрида уз ўрнида батафсил гаплашамиз. Ҳозир эса, Чўлпон ҳақидаги илк тақризлар мўносабати билан юритган мўлоқазаларимизга яқун ясайлик - бу тақризлар ҳар қанча қолисона сзилган бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан ҳам янги чиққан эш шоирга нисбатан меҳр ва эътибор ҳар қанча барқ уриб турмасин, уларни биз Чўлпонни англаш йўлидаги бирон-бир жиддий ютуқлар деб аташ олмаимиз. Улар жуда ерлақанда Чўлпон юксаклигига олиб борувчи улкан зинанинг биринчи пиллапоялари эди, қолос. Эҳтимол, муайян шароит бўлса, жамиятнинг манфаатдорлиги сезилиб турса, балки бу пиллапоялардан кўтарилиб бориб, Чўлпон яратган оламнинг баъзи-бир жиддий қирраларини кашф этиш ҳам мумкин бўларди. Аммо бундай бўлмади, акчинса бўлди. Чўлпонни англаш йўлида қўйилган илк қадамлар қўйиб улгирилмай, шу он бўғилди. Чўлпонни англаш учун унинг юксаклигига кўтарила олган шеърият шайдеси, юраги том маънода гўзхаллик ва нафосат иштиёқда ёнган оташин ориф одам яна топилмади. Нега? Йўлимизда яна кўндаланг бўлаётган бу қонуний саволга жавобни кейинга қолдирайлик-да, Чўлпон те-вароғида ўша кезларда юз берган гаройиб воқеаларга юз ўгирайлик.

* * *

"Тонг сирлари"да Абдулла Қодирийнинг муқаддимаси эълон қилингандан кейин бир йил ўтар-ўтмас, 1927 йилнинг 14 февраль куни "Қизил Ўзбекистон" газетасида Айн имзоси билан "Ўзбек шоирлари. Чўлпон" деган мақола босилди. Мақола сўнгида илова тарзида босилган изоҳда таҳририят шу мақола билан Чўлпон ҳақида баҳс бошлаганини маълум қилган ва "барча қизиққан ўртоқлар"ни баҳсда иштирок этишга даъват этган эди. Бундай "ўртоқлар" кўп зориқтирмай топилди қолди - орадан кўп ўтмай, газета саҳифаларида 22 ёшлик Ойбек "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?" деган мақола билан чиқди. Ундан кейин эса Усмонхон баҳсга аралашди - у "Мунаққиднинг мунаққиди" деган мақоласида Ойбекнинг қарашларини кескин танқид остига олди. Ойбек мунозарада яна бир марта сўз олишга мажбур бўлади - у газетанинг 1927 йил 28 август сониди "Мунаққиднинг мунаққиди" мақоласининг эгасига" деган мақола билан чиқиб, ўз қарашларини ҳимоя қилади. Шу

мақола билан баҳс тўхтайти—унинг якунини ўша йили октябрь ойининг 4-5 кунларида Самарқандда ўтган Ўзбекистон маданият ходимларининг II қурултойида маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Акмал Икромов ясапти.

Мен қатъий амьнманки, фақат Чўлпон тақдиридагина эмас, балки бутун ёш ўзбек адабиётининг кейинги ривожини белгилашда, шунингдек, адабиётшунослик ва адабий танқидчиликдаги йўналишларни маълум изларга солиб юборишда бу баҳснинг роли бениҳоя катта бўлди. Шунинг учун унинг мазмуни ҳақида, қандай масалалар атрофида баҳс кетгани тўғрисида, қандай хулосаларга келингани ва адабиётга кириб келаётган ёш ижодкорларга қандай йўл-йўриқлар берилгани борасида батафсилроқ мулоҳаза юритсак фойдадан холи бўлмас. Чунки ўзбек адабиётининг социалистик реализм адабиёти сифатида орттирган анча-мунча "фазилатлари"нинг томири худди шу мунозарага бориб тақалади.

Юқорида айтганимиздек, газета саҳифаларидаги мунозара Айннинг мақоласи билан бошланди. "Айн" — адабиётшунос ва мунаққид Олим Шарафиддиновнинг таҳаллуси эди. Шуниси муҳимки, Олим Шарафиддинов адабиёт оламига шахсий манфаатларини ўйлаб кириб қолган тасодифий одам эмас эди. Кейинчалик у ўзининг кўпгина тадқиқотларида адабиёт тарихини чуқур билишни, адабиётнинг моҳияти ҳақида анча маънодор ва ибратли мулоҳазалар юрита олишини исбот қилган. Айниқса, унинг 1940 йилда нашр қилинган ва кейинчалик бир неча марта чоп этилган "Алишер Навоий" деган танқидий биографик очерки ўша давр адабиётида катта воқеа бўлди. Бу китоб ҳозир самарали ижод қилаётган кўпгина адабиётшунослар учун жуда яхши қўлланма бўлган эди. Шунинг учун 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси тузилганда, адабиётшунослар ичида биринчилардан бўлиб Олим Шарафиддиновнинг мухбир аъзоликка сайланиши ҳеч кимни ажаблантирган йўқ. Бу одам кўнгилли равишда фронтга кетади ва жанг майдонларида ҳалок бўлади. Бу факт ҳам Олим Шарафиддиновнинг шахсиятига бехиёв эҳтиром уйғотади. Лекин "Афлотун, сен меннинг дўстимсан, бироқ ҳақиқат мен учун қадрлироқ" деган гап бор. Факт фактлигича қолади — уни турлича шарҳласа бўлади, бироқ ўзгартириб бўлмайди. Факт эса шундан иборатки, олис 1927 йилда Олим Шарафиддинов адабиётни ҳукмрон мафкуранинг хизматкорига айлантиришдек номуносиб ишни бошлаб берган эди.

Олим Шарафиддинов мазкур мақоласида ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб марксча методология принципларига амал қилган, яъни у адабиётга тўлалигича синфийлик назарияси нуқтаи назаридан ёндошиб, унинг пролетар идеологиясининг қуроли бўлиши зарурлиги ҳақидаги қарашни олға суради: "Ёш шоирларимиз йўқсулларнинг синфий тилакларини, манфаатларини, мафкурасини жозибадор бир йўсинда тасвирлашга, жонлантиришга бошлади" -- деб ёзади Олим Шарафиддинов мамнуният билан.

Албатта, Олим Шарафиддинов мақолада иложи борича ўзини холис қилиб кўрсатишга уринади, шунинг учун у шоирнинг баъзи бир ижобий сифатларидан кўз юммайди. У Чўлпоннинг "энг кўп ёзувчи", "адабиётда айрим ўрин тутгучи шоир" эканини эътироф этади. Олим бу фактни таъкидлаш билан чекланмай, бу "айрим ўрин"нинг моҳиятини ҳам очади: "эски классицизмнинг бор рамкасини бузиб, парчалаб, унинг /классицизмнинг/ ифода йўсинини, оммага англашилмайдирган тилини соддалаштириб, оммага яқин қўйиш учун уринадир. Ҳам яна шул содда ифода йўсинда, содда тилда амалий намуналар билан бизни таъмин этадир".

Чўлпоннинг тили ҳақида гап кетганда, айниқса, Олим Шарафиддинов ўзини тўхтатолмайди -- у шоирни ёйилиб-ёйилиб мақтайди, унга жуда юксак таърифлар беради: "Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшлик унинг тилини борар ўрناق танийдир. Унга тақлид қилади".

Бироқ олим Шарафиддинов синфийлик кўз ойнагини кўзига тутиб олиши биланоқ ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетади—энди Чўлпоннинг шеърларидаги қуюшқондан жиндай чиқиб кетган жойлар жуда хавфли айбдай, совет ҳокимиятининг тагига сув қуядиган гуноҳдай кўрина бошлайди.

"Синфийлик" принципи тадқиқотчидан бир саволга аниқ жавоб беришни талаб қилади -- хўш, бу шоир ёхуд бу адиб қайси синфнинг вакили? Унинг асарлари қайси синф манфаатларига хизмат қилади? Унинг ижодида қайси синфнинг қарашлари ўз ифодасини топган. Совет адабиётшунослари 70 йил мобайнида ҳар бир ёзувчи, наинки ёзувчи, балки ҳар бир асар тўғрисида мушоҳада юритганда ана шу саволларга жавоб беришга уриниб, адабиётни жуда хароб қилиб юборишди. Негаки, анчаинки жўндай кўринган бу саволларга жавоб бериш гоят қийин эди. Негаки, ёзувчи ёки муайян асарни соқит қилиб, умуман олиб гапирганда адабиётнинг

синфийлиги ҳақидаги гап тўғридай туюларди, ammo орага конкрет шахс аралашини биланоқ масалани тўғри ҳал қилиш амри маҳол бўлиб қоларди. Дарҳақиқат, Пушкинни қайси синфнинг вакили деса бўлади? Дехқонлар синфиними? Дворянлар вакилими? Ёхуд шаҳарда яшовчи ҳунарманд-косиблар шоирими? Алишер Навоийчи? У кимнинг вакили бўлади? Ҳукмрон эксплуататорлар манфаатини кўзлаганими? Ё бошқа бирон синф вакилими? Кўриниб турибдики, масалани бу тарзда қўядиган бўлсак, адабиётнинг моҳиятини бузувчи, шоирни масҳара қилишдан бошқага ярамайдиган хулосаларга келинади. Бироқ, марксча принципнинг талаби қатъий – хўш, бу шоир қайси синфнинг вакили? Талаб қатъий бўлгач, олим жавоб беришга мажбур – фактлар унга хизмат қилмаса, у фактларнинг қулоғидан чўзиб, ўзига буйсунишга мажбур қилади. Шунинг учун Олим Шарафиддинов "Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас, у миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир. Унинг мафкураси шуларнинг мафкурасидир. У шу мафкура йўлида уринадир, талпинадир. Уни қайнатган, илҳом берган нарсалар шулардир" деб ёзади.

Эътибор беринг-а – бу фикр Зариф Башир ва Абдураҳмон Саъдий томонидан айтилган эди. Улар ҳам Чўлпон зиёлилар шоиридир деб даъво қилишган эди. Олим Шарафиддинов уларнинг фикрига жиндай аниқлик киритади, холос, яъни у зиёлиларга "миллатчи, ватанпараст, бадбин" деган сифатларни тақади. Қарабсизки, ана шу жиндай аниқлик билан "Чўлпон йўқсул халқ шоири эмас" деган жўнгина гап даҳшатли айбномага айланади. Синфийлик принципи шунақа ғаройиб фокуслар қилишга ва шу йўл билан томошабиннинг кўзини /ёхуд китобхоннинг ақлини/ боғлашга имкон беради. Бу гапларни қўяйлик-да, масалага бошқа томондан ёндошайлик. Майли, фараз қилайлик—Чўлпон зиёлилар шоири. Ammo ким, қачон, қаерда исбот қилганки, зиёлилар шоири халқ шоири бўлолмайди?

Мақоланинг давомидан аён бўладиги, муаллиф Чўлпонни эркин кўмсагани учун, юртини озод ва обод кўрмоқни истагани учун, баданларда қонли излар қолдирувчи кишанларни нафратлагани учун, "кишан кийма, буйин эгма!" деб хўрланган одамларни гурурга чақиргани учун зиёлилар шоири деб атаяпти. Бироқ савол тугилади—наҳотки, эрк туйғуси, озод яшаш истаги, бошда дўппи билан ҳар жойда магрур юришни исташ фақат ва фақат зиёлиларга хос бўлса? Наҳотки, "йўқсул халқ" чоризм даврида ҳам, совет империализми даврида

ҳам мустамлака зулмини тўла қабул қилиб, эрқка лоқайд бўлиб яшаган бўлса? Аксинча, Чўлпон 20-йилларнинг биринчи ярмидаги шеърларида бутун юртнинг дарди аламини ёрқин ифодалагани учунгина бутун халқнинг муҳаббатини қозонмадими? Унинг шеърларининг умр-боқийлигини таъминлаган биринчи омил худди шу эмасми?

Марксча принципнинг яна бир ажойиб "фазилати" шундаки, у ҳар қандай илмий тафаккурнинг заминида ётадиган энг оддий мантиқни ҳам тан олмаслиги мумкин. Олим Шарафиддинов ҳам худди шу йўлдан боради—у мақола давомида "Чўлпон халқ шоири эмас, зиёлилар шоири" деган бемаъни, тутуриқсиз даъвони нима қилиб Сўлса-да "исботлаш"га уринади. Бу аснода борган сари мантиқ талабларидан узоқлашиб бораётганини ўзи сезмай қолади. У ёзади: "Чўлпон ҳаёлпарастдир. Чунки миллатчилар, зиёлилар ва шу мафкурани қабул қилганлар учун ҳаёлдан ширин, ҳаёлдан лаззатли нарса йўқ".

Қизиқ, нега энди ҳаёлпараст фақат "миллатчилар, зиёлилар" маҳрига тушар экан? Нега энди бошқа тоифалар учун "ҳаёлдан ширин, ҳаёлдан лаззатли" нарсаларга берилиш имкони йўқ? Кўришиб туриптики, "ҳаёлпарастлик" негадир иллат, айб сифатида қаралаяпти ва ундан Чўлпонни қоралаш учун фойдаланиляпти. Буларнинг бари зўрма-зўраки, сунъий равишда қилинади. Шоир ҳақида, асар тўғрисида мулоҳаза юритадиган мунаққид учун бир зарурий қонуният бор — у биринчи навбатда асар матнига таяниши керак, унинг учун баъдий асар матни ҳар нарсадан муқаддас, ҳар нарсадан мўътабар манба бўлмоғи керак. Аммо Олим Шарафиддиновнинг мақоласида марксча принципга сизгиниш оқибатида кейинчалик совет адабиётшунослиги ва танқидчилигида жуда кенг илдиэ отган бир ёмон иллатга дуч келамиз -- бу асар матнига беписандлик билан қарашдир. Шоир шеърда бир гапни айтади, аммо мунаққид бу гапни англашга интилиш ўрнига, бу гапга асосланиш ва унга таяниш ўрнига, унга бутунлай эътибор бермайди-да, адабий фактларни ўзининг аввалдан белгилаб қўйилган мақсадига бўйсундиради. Масалан, Чўлпон жуда кўп шеърларида ўзининг "ер шоири" эканини, доимий излаган нарсаси, кўнглига яқин нарсаси "ер юлдузи — ер қизи" эканини, оддий бир барғни кўк малакларидан ортиқ кўришини айтган. Аммо мунаққид бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзининг "синфий" хулосаларини чиқараверади: "Кўкларда "жинниларча ҳовлиқиб" юришда баъзан чарчайди, фақат ерга тушгиси келмайди, ундан лаззат

олмайди. Мабодо, қайтиб ерга тушгудек бўлса, ўзини ҳақоратлар, сафолотлар, тубанликлар ичида ҳис қилади, кўнглининг кишанлар билан боғланганини кўради”.

Мунаққид оҳтимол ерда чиндан ҳам “ҳақоратлар, сафолотлар, тубанликлар кўпдир, шоир шундан изтироб чекса, унда нима айб?” деб ҳам ўйлаб кўрмайди, чунки, “синфийлик принципи” унинг учун жавобни тайёрлаб қўйган – шоир миллатчи, шунинг учун ердаги ҳақоратларни шеърга солади:

“Ерга тушган онларида жуда қаттиқ миллатчи бўлиб кетади. Чунки бу тубанликка, сафолотга сабаб бўлувчи ажнабийларни кўради. Улар руслардан иборат. Русларни ҳеч қандай гуруҳга, қавмга ажратмайдир. Бутун руслар унинг назарида мустамлакачилардир”.

Бу ўринда ҳам мунаққид ноҳақ – Чўлпон ҳаминша русларни “гуруҳга, қавмга” ажратиб қараган, ҳеч қачон бутун русларни мустамлакачи деб ҳисоблаган эмас. Буни далиллайдиган фактлар анча-мунча. Бу ҳақда баҳслашмай кўяқолайлик-да, бир масалада мунаққиднинг чиндан ҳам ҳақлигини эътироф этайлик – Чўлпон кўп шеърларида юрт дардини куйлаган. У ўз улқасини мустамлака кишанлари остида эзилаётганидан қаттиқ изтироб чеккан ва буни турли-туман шаклларда, турли-туман поэтик образларда кўп ифодалаган. Савол туғилади – хўш, Чўлпон аксилмустамлакачилик руҳидаги шеърларида ёлгон гапирганми? Йўқ ердаги нарсаларни тўқиб чиқарганми? Ҳар хил афандиларга, келгиндиларга тўхмат қилганми? Уйлайманки, бу саволга ҳатто Олим Шарафиддинов ҳам “ҳа, шундай” деб жавоб бера олмас эди. Чўлпоннинг ҳақиқатни куйлаганига шубҳа йўқ. Шундоқ экан, “ерга тушганда ўзини ҳақоратлар, сафолотлар, тубанликлар ичида кўради” деган таънанинг маъноси нима? Бу ўринда мунаққид шоирни ердаги “ҳақоратлардан” кўз юмишга чақиряпти. бoshқача айтганда, очикдан-очик ёлгон гапиришга, воқелик ҳақидаги ёлгон-яшиқ ривоятларни куйлашга чақиряпти. Бу чақиряқ ҳозирча паст оҳангларда, олазарак бўлиб, эҳтиёткорлик билан айтиляпти, лекин биз биламизки, орадан ҳеч қанча ўтмай, ёлгонга снғиниш социалистик реализм адабиёти-нинг бош принципига айланади -- ёзувчи ҳаётни “келгуси воқелик” нуқтаи назаридан тасвирлашга чақирилади.

Олим Шарафиддинов ана шундай мулоҳазаалардан сўнг хулоса чиқаради – бу хулоса илмий хулоса эмас – кўпроқ жиноятчи устидан чиқарилган суд ҳукмига ўхшайди:

"Халқни ҳеч қандай қатламга ажратмасдан, "халқ учун ёнаман" дейиш "мен миллатчиман" дейишдан иборатдир. Чўлпон бойлар, миллатчи зиёлиларнинг мафкурачисидир, шуларнинг шоиридир. Шуларни ишта-хасини келтирадиган руҳий озуқ беради. Асарлари шуларнинг қарашларини, мафкурасини, манфаатларини акс эттирган ойнадир".

Мақола сўнгида Олим Шарафиддинов бундан кейин Чўлпонга нисбатан қандай иш тутиш кераклиги ҳақида кўрсатмалар беради: "Чўлпоннинг асарлари бостирилар экан, уни қаттиқ таҳлил қилиб, кучли цензурадан ўтказиб, мувофиқларини босиш керак".

Бу мақола жамоатчилик ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлди. Албатта, ўша шароитда Олим Шарафиддиновни қўллаб-қувватловчилар, худди унга ўхшаб фикр-лайдиганлар оз эмасди. Шу билан бирга унинг фикрлари ижод эркинлигини чеклашини, адабиётни "гоявийлик" ботқоғига ботириб, боши берк кўчага киритиб қўйишини ва бора-бора адабиётнинг санъатлигига путур стказишини тушунганлар ҳам етарли эди. Уларнинг қарашларини 22 яшар Ойбек "Чўлпон, Шоирни қандай текшириш керак?" деган мақоласида ифодалади. Тўғри, айрим масалаларда Ойбек Олим Шарафиддиновдан кўп-да узоқ кетмаган. У ҳам адабиёт "давринг мафкуравий кўринишидир", "адабиёт-синфий. Синфларнинг рангини қабул қилади" деб ҳисоблайди. Бу гапни айтгандан кейин яна "ундоқ бўладиган бўлса, Чўлпон қайси синфнинг шоири?" деган саволга жавоб бериш керак. Ойбек жавоб беради: "Чўлпон пролетар шоири эмас". У "пролетар шоири бўлмайди" ҳам. Негаки, "шоирларнинг қулоқларидан чўзиб юриб, йўқсуллар шоири бўл" дейиш мумкин эмас". Ана шундай чалкашликларга қарамай, мақоланинг қимматли томони ҳам бор эди. Ойбек адабиёт ҳақида ҳукмрон мафкура қолипидан келиб чиқиб эмас, санъат қонуниятлари асосида мулоҳаза юритишга чақиради. Ойбек русларнинг Пушкинга илиқ муносабатини мисол қилиб келтиради-да, шу асосда "биз ҳам Чўлпондан қўл тортолмаймиз" дейди. Негаки, Чўлпоннинг адабиётдаги хизматлари катта: "Чўлпон янги адабиётда янги нарса яратди. Мўвашшах адабиёти ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша ёқимли /бадий/ гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бу кунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севди. Ундан кўп гўзалликлар олади".

Шундан сўнг баҳсга Усмонхон аралашади. Усмонхон — Андижонлик тажрибакор журналистлардан бўлиб, бир вақтлар "Қизил Ўзбекистон" газетасига муҳаррирлик ҳам

қилган ва Чўлпон билан ишлашган одам. Кейин—партия ходими бўлган. Комил Яшин "Ёднома" китобида бу кишининг қобилиятига, ишчанлигига, савиясининг кенглигига юксак баҳо беради. Кейинчалик Усмонхон ҳам бошқа кўп истеъдодли зиёлилар каби Сталин қатағонининг қурбони бўлган. Аммо, афсуски, 1927 йилдаги баҳсда Усмонхон билимини ҳам, савиясини ҳам намойиш эта олган эмас. У "Мунаққиднинг мунаққиди" мақоласида Ойбекни кескин танқид қилади, унинг фикрларига қўшилмайди. Лекин гап бунда эмас—баҳс бўлгандан кейин бир-бири билан тортишади, бир-бирини танқид қилади. Гап шундаки, Усмонхон мақоласида ҳам кейинчалик совет танқидчилигида "гуллаб-яшнаб" кетган яна бир иллат кўзга ташланади: у "Чўлпон ва унинг "тузғон" "чўлпонизми" ёшлар учун ғоятда зарарли" деган фикрни ўртага ташлар экан, ҳар икки гапнинг бирида "шоир маънавийон ва шахсиятпараст", "Чўлпонда саботлик, мустақил дунёга караш йўқ", "У у шохдан бу шохга қўниб юради", "Чўлпон ўзининг шоирлик вази-фасини тўғри тушунмайди", "Чўлпон тараққийпарвар рассом эмас, таназулпарвар хаёлпарастдир" деганга ўхшаш ҳақоратомуз ибораларни қўллайди. Ҳолбуки, бу мақола ёзилган кезларда Чўлпон учта шеърлар тўплами эълон қилган, ўнлаб драматик асари саҳналаштирилган, юзлаб мақолалари босилган, кўпгина асарларни таржима қилган, жамоатчилик томонидан истеъдодли ижодкор сифатида тан олинган эди. Наҳотки, жиндай ўйлаб ўтирмай, жиндай андишага бормаи, шундай одамни "тушунмайди", "дунёқараши йўқ", "беқарор, бетайин", "таназулпарвар" деб ҳақоратлаш мумкин бўлса?! Ҳа, мумкин эди—марксча адабиётшунослик, совет танқидчилиги ана шу беандишалиги билан ҳам машҳур бўлди. Кейинчалик яратилган минглаб мақолалар ва китобларда танқидчи ва адабиётшунослар истеъдод эгаларига мутлақо беписанд қарайдилар, шоир ва адибларни менсимайдилар, улар билан прокурорча оҳангда гаплашадилар, ўзлари айтаётган гапни энг баркамол, бекаму кўст ҳақиқат деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда, ижодкор ҳақида, асар тўғрисида мулоҳаза юритишдан кўра, таҳлил ва тадқиқ қилишдан кўра, унинг ҳақида ҳукм чиқариш йўлидан борган совет адабиётшунослари ва мунаққидларининг анчаси бутун дунёда энг бетакаллуф, энг беандиша, энг қўпол ва энг дағал одамлар бўлиши керак. Шундай қусурларга қарамай, 1927 йилдаги баҳсдан муайян ижобий хулосалар чиқарса ҳам бўлар эди. Жумладан, Ойбекнинг мақолаларида шундай ўринлар бор эдики, улар адаби-

Ўтшуносликдаги ақидапарастлик ва вульгар социологизмга қарши курашда, ижодкорларни беҳуда калтаклардан, ўринсиз зугумлардан асраб қолишда дурустгина замин бўлиши мумкин эди. Аммо бундай бўлмади. Афсуски, расмий доиралар Олим Шарофиддинов билан Усмонхон қарашларини ҳимоя қилдилар. 1927 йилнинг 4-5 октябрида Самарқандда Ўзбекистон маданият ходимларининг II Қурилтоғи бўлди. Унда маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи Котиби Акмал Икромов Чўлпон ҳақидаги мунозарага ҳам яқун ясаб шундай деди: "Бизда Айнининг Чўлпон ижоди ҳақидаги мақоласи баҳонасида қатор мунозаралар бўлиб ўтди. Айн Чўлпон ижодининг гоёвий тутуруқсизлигини тўғри таъкидлади. Бу тақризнинг адабиётшунослик жиҳатидан қандай қимматга эгаллиги ҳақида гапиришга журъат этмайман, фақат шуни такрор айтаманки, мафкура соҳасида шундай соғлом танқид бўлиши зарурлиги шак-шубҳасиздир".

Шу тарада "маданият ходимлари"нинг фатвоси билан Чўлпоннинг юзига қора тортилди—у йўқсул халқдан узоқ миллатчи зиёлилар шоирли деб эълон қилинди, ижоди мафкуравий жиҳатдан зарарли деб топилди ва ўзи қурултойдан ҳайдаб чиқарилди. Чўлпон устидан биринчи маънавий қатли ом шу тарзда содир бўлган эди. Тақдирнинг галати ўйинини қарангки, орадан роппа-роса ўн бир йил ўтгач, аини 4-октябрь кунини уни отиб ташлайдилар, 5-октябрь кунини эса уни ўлимга ҳукм қиладилар.

Умуман, социалистик жамиятдаги жорий тартиблар гоётада галати эди—бирон адиб ёхуд шоир мафкуравий жиҳатдан ишончдан қолса, унинг бўйнига ташланган сиртмоқ то бўғилиб, жони узилгунча қисилиб борилаверарди. Бу ишда мафкурачиларга дарров маъмуриятчилар ёрдамга етиб келишар ва ҳайрон қоладиган даражада ҳамжиҳатлик билан жазолаш жараёнини охирига етказарди.

1932 йилнинг 5-майидан 17-июльгача Ўзбекистон Олий Судининг прокурори Шамси Бадриддиновнинг "жиноий" иши кўрилган. Табиийки, бу одам, халқ душмани сифатида отувга ҳукм қилинган. Шу судда Катанян деган одам айблов нутқи сўзлаган ва ҳар нима қилиб бўлса-да, Бадриддинов ишига сиёсий тус беришга уринган. Шу мақсади йўлида мафкураси "бузуқ" шоирларни ҳам номини айтмай бўлса-да, ишга аралаштиришга ҳаракат қилган. Катанян дейди: "Шу билан бир вақтда бунда 1927-29 йилларда мана шу йиғинда "қандайдир" шоирлар

ўзларининг Фарғонага бағишланган ҳаёлий шеърларини ўқиб, декламация қилиб берадилар. Бу шеърларда гўзал Фарғона водийсида гуллар очилишдан тўхталгани, булбулнинг овози кесилгани, одамлар ҳазин бўлганликлари сўзланади. Бу ҳазинлар чиндан ҳам хон-помешчиклар замонасини ҳаёллаган кишиларнинг далилларини, яширин қочиб, ишлашга кетган, уйқусида қора реакциянинг қайтганини кўрган кишиларнинг юрагини тўлдирғон эди”*

1927 йилдаги муноазара ва ундан кейинги воқеалар ҳақида бунчалик батафсил тўхтаётганимизнинг боиси бор, албатта. Гап шундаки, салкам етмиш йил аввал бўлиб ўтган ва ҳозир деярлик унутилиб кетган воқеалардан адабиётшунослик учунгина эмас, умуман, маънавий ҳаётимиз учун фавқулодда муҳим бир хулоса чиқариш мумкин. Эсингизда бўлса, мақоламизнинг бошида халқимиз ичидан Чўлпон яратган поэтик юксакларга кўтарила оладиган орифлар чиқмагани ҳақида мулоҳаза юритган эдик. Маълум бўладики, гап халқнинг маданий-маънавий савияси пастлигида, Чўлпон кашф этган олам гўзалликларини идрок этишга қодир одамларнинг йўқлигида эмас экан. Гап ҳукмрон мафкуранинг шиддатли йўл-йўриғида, қолаверса, ҳокимият теласидаги кучларнинг, биринчи навбатда, коммунистик партия арбобларининг санъатга, адабиётга душманлигида, ҳар бир фикрлайдиган ақли одамдан, ҳар бир мустақил истеъдод эгасидан кўрқишида экан. Фикрлайдиган одам янги ҳокимиятнинг, улар барпо этаётган янги тузумнинг чинакам башарасини дарров пайқаб олиши ва ҳаммага ошкор қилмоғи мумкин. Шунинг учун уларнинг боридан йўғи яхши.

Этибор берган бўлсангиз, 1927 йил баҳсидаги мақолалар ҳам, Акмал Икромовнинг нутқи ҳам Катанияннинг таҳдидлари ҳам бир муштарак хусусиятга эга—улар “қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” қабилидаги гаплар. Албатта, улар, биринчи навбатда, Чўлпонга қаратилган, уни фош қилишга, шаҳдини қайтаришга, “ўзимиз қатори” шоирга айлантиришга қаратилган. Айни чоқда, уларда Чўлпон баҳонасида бошқа одамларга аталган ботиний мурожаат ҳам бор—эй биродар, кўзингга қараб юр, чизган чизигимиздан чиқма, буюрган ишни қил, буюрган гапни гапир, ҳаётинг кечаётган сассиқ ҳовузни зинҳор-базинҳор сассиқ дея кўрма. Акс ҳолда, Чўлпоннинг кунни сенинг ҳам бошингга

* Т. Катаниян. Бадриддинов судидаги айблов нутқидан. “Қизил Ўзбекистон” 1932 йил, 16 июнь.

тушади. Бир зумда синфий душман бўлиб қолганингни ўзинг ҳам билмай қоласан.

Бундай таҳдидлар ҳаётда ҳар қадамда амалга ошиб турган бир шароитда қўрқув салтанати вужудга келади. Одамлар юрагида қўрқув туйғуси ҳукмрон бўладиган бўлса, ундай одамларнинг руҳий ҳаёти карахтланади, гўзалликка иштиёқ ўтмаслашади. Ҳатто энг зўр орифлар ҳам ҳолсизланиб, гўзаллик самовиятларига кўтарила олмай қоладилар. Даҳо санъаткорлар яратган гўзалликни англаш, унинг моҳиятини идрок эта билиш, сирларини кашф этиб, бу гўзалликни қалб мулкига айлантириш учун, биринчи навбатда, санъаткорга қассобдек, прокурордек, жаллоддек бўлиб эмас, унга муҳаббат ва хайрихоҳлик билан муносабатда бўлмоқ керак. Санъаткор ишқишоф этган оламнинг калити "Сим-сим, оч эшикни!" деган афсонавий хитобда эмас, жамиятнинг санъаткорга эҳтиромда, хайрихоҳлигида, муҳаббатидадир! Бунинг учун эса жамият эркинлик салтанатида яшамоғи лозим, токи ҳар бир одам туйғуларини намоён этишда, фикрларини баён қилишда бунинг оқибатидан, таъқиб-таъйиқларга учрашдан, жазога мустаҳиқ бўлишдан қўрқмасин!

* * *

"Адабиётшунослик ва танқиднинг манқуртга айланиши" деган кўп йиллик ва кўп пардалик фожианинг биринчи пардаси шундай бўлганди. Савол туғилади: нега энди бу фожианинг биринчи пардаси келиб-келиб 1927 йилда, яъни большевиклар ҳокимият бошига келгандан кейин 10 йил ўтгач ўйналинди? Мен "Чўлпон" деган рисоламда бу саволга жавоб беришга уриниб кўргандим. Рисолада бу тўғрида шундай дейилган: "1923 йилнинг 18 июнида РКП/б/ Марказий Комитетининг "Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида" деган резолюцияси қабул қилинди. Унда амалда ўша кезларда турли-туман адабий гуруҳлар ва оқимлар мавжудлиги айtilган ва улар ўртасида пролетар адабиётининг гегемонлигини таъминлаш асосий мафкуравий вазифа қилиб қўйилганди. Тўғри, резолюцияда бу гегемонликка "эркин ижодий мусобақалар" орқали эришиш кераклиги уқдирилди. Аммо қарор чиққандан кейин бир зумда "эркин ижодий мусобақа" ҳақидаги гаплар паққос кутулади-ю, зўравонлик билан, ёзувчиларни ур-қиятқиллиш билан, ҳақорату хўрлашлар билан "пролетар

адабиётининг гегемонлиги" таъминлана бошланади. Инқилобнинг илк йилларида бир неча муддат мобайнида мавжуд бўлган ижод эркинлиги барҳам топа бошлайди. "Йўқсулларнинг ҳаётини, мафкурасини, бошидан ўтказган аччиқ-аччиқ ҳолларини сувратлантириш... шуни тараннум этиш" адабиётнинг бирдан-бир мақсади деб тарғиб қилинди. Хуллас, шу тарзда адабиётни янги тузумнинг маддоҳига айлантириш учун, уни сиёсатнинг муте бир оқсочи қилиш учун кураш бошланди". Ўз рисоламдан ўзунгина парча келтирганим учун узр. Рисола чиққандан сўнг юқоридаги парчани ўқиган айрим ўртоқлар: "Ие, қизиқ-ку? Наҳотки, мафкура соҳасидаги ур-ийқитнинг илдири фақат 1925 йилга бориб тақалса? Наҳотки, большевиклар ҳокимияти 1917 йилдан то 1925 йилгача мафкура соҳасида, адабиёт соҳасида эркинликка йўл қўйиб қўйган бўлса?" дея таажжуб билдира бошладилар. Дарҳақиқат, 1927 йилда биринчи пардаси саҳнага қўйилган фожианинг муқаддимаси 1925 йилга эмас, тўғридан-тўғри 1917 йилга бориб тақалади. Большевиклар ҳокимият тепасига келишлари биланоқ мафкура жиловларини қўлга олишга ҳаракат қилдилар. Улар сўз эркинлигини тан олган бўлсалар-да, амалда ҳамма нарсани тақиқлаш, ман этиш, тазйиқ остига олиш йўлидан боришар. Лениннинг инқилобнинг илк йилларида ҳар хил муносабатлар билан сўзлаган нутқларини олинг. Уларда "улуғ доҳий" зўр бериб совет ҳокимиятининг қаттиққўллигини, террор сиёсатини оқлайди—унингча кўпчилик номидан қилинган зўравонлик, меҳнаткаш халқ манфаати йўлида амалга оширилган террор ҳақиқий эркинлик намуналари бўлар эмиш. Аслида эса, совет ҳокимияти, айниқса, зиёлиларга нисбатан ашаддий душманлик сиёсатини олиб борди. Ўша кезларда миллионлаб зиёлилар қамоққа олинди, моли мулки мусодара қилинди, бир қисми отилди, бир қисми хорижга бадарга қилинди. Большевиклар жамиятни зиёлиларга нафрат ва ишончсизлик руҳида тарбиялай бошладилар. Бу ҳол фақат марказда, Россия ё Украинадагина содир бўлмай, жойларда, жумладан, Туркистонда ҳам кенг кўламда амалга оширилди. Большевиклар илк қадамлариданоқ маҳаллий зиёлиларни қаттиқ таъқиб остига олдилар, уларнинг бемалол фаолият кўрсатишларига йўл қўймадилар. Бу ўринда атоқли адабиётшунос олим Абдурауф Фитратнинг 1928 йилда эълон қилинган "Ёпишмаган гажаклар" деган мақоласида тилга олган бир фактни эслайлик. Олим 1919 йилда "Чигатой гурунги" тўғарагининг илмий мажлислари қуролли қизил сардия-

чиларнинг назорати остида ўтганини жасайди. Шўрлик зиёлилар—пешонасига милтиқ тира! б турган ҳолда қандай гурунглашдилар экан?

Большевиклар маҳаллий зиёлиларни чеклаш ва таъқиб қилиш борасида энг қабиҳ ва энг тубан усуллардан ҳам қайтишган эмас—улар дўстларинигина эмас, оила аъзоларини ҳам бир-бирига душманга айлантириб, бир-бирига айғоқчилик қилишга мажбур этган. Инқилоб йилларида йирик сиёсий арбоб ва жамоатчи сифатида танилган атоқли олим Закий Валидий Валидий хотираларида жуда характерли бир воқеани ҳикоя қилади. 1920 йилда у бир неча муддат Бухорода истиқомат қилган, лекин Бухоролик зиёлилар билан эркин мулоқотда бўлишга чўчиган, негаки, шўроларнинг маъмурий идоралари таъқиб остидаги зиёлининг ҳузурига келадиган ҳар қандай одамдан айғоқчи ёки чақимчи сифатида фойдаланишга уринган. Адабиёт ва санъат масаласига келсак, бу соҳада ҳам шўро ҳукумати 20-йиллардаёқ "қаттиқ цензура" ўрнатиб улгурган эди—бу борада Олим Шарафиддиновнинг маслаҳати кечикиб қолганди.

Шундай қилиб, шўролар ҳукумати ўзининг илк қадамлариданоқ ижод эркинлигини чеклаш, зиёлилар фаолиятига тўсиқлар қўйиш, меҳнаткаш халқни уларга нисбатан ишончсизлик руҳида тарбиялаш сиёсатига амал қилдилар. Улар бу сиёсатни старли даражада фаоллик билан амалга оширдилар. Лекин шундоқ бўлса-да, конкрет шоирлар ёхуд адибларга нисбатан маънавий қатли ом 1925 йилдан кейин, РКП/б/ Марказий Комитетининг резолюциясидан сўнг амалга оширила бошлади. Чўлпон шу қатли омнинг биринчи қурбонларидан бўлди. Чўлпонни қурултойдан ҳайдаб чиқариш учун қўл кўтарган "маданият ходимлари" эҳтимол, ўша кезларда партия манфаатига, халқ манфаатига хизмат қиляпмиз деб ўйлашгандир, лекин аслида улар мафкура жабҳасида, адабиёт ва санъат соҳасида Сталин истибдодининг қарор топишига хизмат қилишган эди. Улар Чўлпонни қоралаб чапак чалганларида, аслида, ижод эркинлигини кўмиб, унинг гўри устида мотам маршини чалишганди. Шу тарзда энди қанот ёзиб келаётган янги навқирон ўзбек адабиётининг қанотлари қайрилди ва у 60 йиллик муддатга парвоз имконидан маҳрум этилди.

Орадан кўп ўтмай мафкура соҳасидаги большевиклар сиёсати "янги самаралар" бера бошлади. Бу аснода шу сиёсатни амалга оширишнинг асосий воситаси бўлган марксча адабиётшунослик ва танқидчиликнинг яна бир хислати намойиш бўлди — адабиётшунослик ва танқидчилик

ҳарбий санъатнинг анча-мунча усулларини ўзлаштириб олиб, ўз фаолиятида қўллай бошлади: темирни қизигида босишга уринди, биринчи зарбадан кейин довдираб қолган, саросимага тушган "душман"ларини ўзига келишига йўл қўймай, узил-кесил тор-мор қилишга ҳаракат қилди ва бунинг учун бутун мафкура fronti бўйлаб, ялпи ҳужумни кучайтирди. Бунинг оқибатида биргина Чўлпон эмас, кўзга кўринган ўзбек адибларининг ҳаммаси том маънода қақшатғич зарбага учрадилар. 1929 йилда Сотти Ҳусайн "Ўтган кунлар" ва ўтган кунлар" деган узундан-узоқ мақола ёзиб, аллақачон халқ ўртасида жуда катта обрў орттирган Абдулла Қодирийни дунёқараши чекланган, мафкураси бузуқ, ўзи йўлини тополмаган, майда буржуа таъсирига берилган миллатчи, худбин, йўқсулларга ёт бир одамга чиқарди. Абдурауф Фитрат муттасил равишда танқиднинг тиғи парронига дучор қилинди. Кейин Боту қораланди ва ҳатто қамоққа олинди. Ўша кезларда энди адабиётга кириб келаётган Абдулла Қаҳҳор ва Миртемирлар ҳам қамоқ жазосидан беэнасиб қолмадилар. Адабиёт қаддини ростлаб олмаслиги керак эди, у доимо ҳукмрон мафкура қаршисида таъзим қилиб туриши, унинг истаган хоҳишини бажо келтиришга тайёр турмоғи лозим эди. Бунга эришмоқ учун эса қатли ом гулхани ўчиб қолмаслиги, доим гуриллаб ёниб турмоғи, унга муттасил ўтин қалаб туриш талаб қилинарди. Бизнинг 30-йиллардаги олимларимиз ва танқидчиларимизнинг анча-мунчаси бу қора ишни мамнуният билан ва балки ифтихор билан ўринлатиб бажаришди.

1927 йилда қурултойдан ҳайдалгандан сўнг 30 ёшлик Чўлпон ҳаётининг фожиаларга, драмаларга тўла қора кунлари бошланди. Булар оз эмас, кўп эмас,—ўн йил давом этди. Ўн йил мислсиз руҳий изтироблар шоир жисмини кемирди, асабларини қақшатди. Унинг асарларини босмай қўйишди, номлари қора рўйхатларга тушди, ҳатто ёру дўстлари кўришиб қолганда кўчанинг нариги бетига ўтиб кетиб қоладиган бўлишди. На совет ёзувчиси деб тан олинган, на буржуа ёзувчиси деб узил-кесил қораланган Чўлпон аросатда қолди. Аммо бу йиллар мобайнида Чўлпонни қораловчи мақолалар босилишдан тўхтагани йўқ. Албатта, қудратли истеъдод эгаси бўлган Чўлпон 1927 йилдан кейин ҳам асар ёзишдан тўхтагани йўқ, бироқ у қайси жанрда қандай асар ёзмасин, уларнинг ҳаммаси беистисно "ғоявий зарарли, миллатчилик руҳидаги асар" сифатида баҳолана бошлади, ҳатто унинг таржималаридан ҳам миллатчилик унсурларини кўплаб топа бошладилар.

Мақолаларда "чўлпончилик" деган атама борган сари тез-тез учрай бошлади. Замон эса ҳамон оғирлашиб бормоқда эди. Қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш сиёсати икки-уч йил ичида бутун қишлоқни абгор қилди—бу жараёнда миллионлаб асл деҳқонларнинг ётиғи қуриши билан бирга, умуман, қишлоқ ишлаб чиқариши том маънода дабдала қилинди. Натижада, бутун мамлакатда даҳшатли очлик бошланди. Бу эса умумхалқ норозилигини тугдирди. Бундай шароитда халқнинг қаҳр-ғазабини бошқа томонга буриб юбориш керак эди. Яна эски синалган йўл қўл келди -- ҳамма муваффақиятсизликлар "ниқобланган синфий душманлар" зиммасига, зимдан иш кўраётган аксилиқилобий кучлар устига қўйилди. Бу душманлар эса, албатта, зиёлилар эдилар. Шу тарзда "социализм ривожланган сари синфий кураш кучайиб боради" деган машъум назария вужудга келди. Бу шунчаки оддий назария эмас, йиртқич, қонхўр назария эди. У амалга кирса, унинг "тасдиғи" учун миллионлаб янги қурбонлар зарур бўлар эди. Шундай бўлиб чиқди ҳам, 30-йиллардан бошлаб бутун мамлакатда янги қатағонлар тўлқини кўтарилди. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно қолгани йўқ. Бунинг энг фоже намуналари сифатида Ўзбекистонда 30-йилларнинг бошида бўлиб ўтган Маннон Рамзий ва Боту устидан ва Ўзбекистон Олий судининг раиси Саъдулла Қосимов устидан суд процессини айтиш мумкин. Суд мажлислари атайин халқни қўрқувга соладиган, айниқса, биринчи навбатда, шаккок зиёлиларни тийиб қўйишга қаратилган эди. Табиийки, бундай шароитда Чўлпон бошидаги булутлар жуда қуюқлашиб қолади -- уни сўкиб-қарғашлар, "миллатчидан" олиб, "миллатчи"га, "синфий душман"га солишлар жамоатчилик фикрини тайёрлаб бориб, уни қамоққа олиш учун замин яратиши керак эди. Шунда Чўлпон Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати билан Тошкентни тарк этади ва Москвага кўчиб бориб, СССР Марказий Ижроия Комитети аппаратда таржимон бўлиб ишлайди. Эҳтимол, шу факт унинг қамоққа олинишини бир неча йил кечиктирган бўлиши мумкин. Аммо, Чўлпоннинг қамалиши орқага сурилган бўлса-да, унинг теварагидаги "жинлар базми" тўхтамаган эди. Яна уни таҳқирловчи, камситувчи, ёлғон-яшиқ ва бўхтонларга тўлиқ мақолалар оқими матбуотда давом этди.

Расмий доиралар Чўлпондан шу даража қўрққанларки, унинг ижодини жуда-жуда синчиклаб кузатиб борганлар. 30-йилларнинг бошларида Тошкентда ВКП /б/ Марказий Комитетининг Ўрта Осие бюроси иш олиб борарди Уша

кезларда унинг тепасида Зеленский деган одам турган Баъзи маълумотларга қараганда Чўлпоннинг матбуотда босилган ва ҳатто босилмаган ҳар бир асари рус тилига таржима қилиниб, Зеленскийнинг қўлига етказилар экан. Шундай шароитда Чўлпон теварагидаги ҳақоратлар оқими жиндай сусайиб қолса, расмий доираларга яқин бирор одам йўл кўрсатувчи бирон мақола билан чиқар эди-да, бу ур-йиқит ўйинини янгидан авж олдиришга берилган бир сигнал бўларди. Фикримнинг далили учун битта мисол келтираман. 1931 йилнинг 15 январ куни "Правда Востока" газетасида М.И.Шевердиннинг "Ўзбек йўқсул адабиётининг илк катта асари" деган мақоласи эълон қилинади. Қизиги шундаки, ўзбек тилини билмайдиган, ўзбек адабиётидан йироқ турадиган бу одам ўзбеклардан чиққан ҳақиқий истеъдод эгаларини қоралаб, ерга уриб, уларга истеъдодсиз адибларни қарама-қарши қўйишни, уларни хом-хатала, тугуриқсиз асарларини кўкларга кўтаришни касб қилиб олган эди. У 1927 йилда Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романини ёмон отлиққа чиқарди. Энди эса Умаржон Исмоиловнинг "Пахта шумғиялари" деган ўта бўш асарини "ўзбек йўқсул адабиётининг илк катта асари" деб кўкларга кўтарар экан, йўл-йўлакай Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийларни бир тепиб ўтишни ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз билади:

"Буржуй ёзувчилари Фитрат /"Арслон"/, Чўлпон /"Ёрқиной"/, Қодирий /"Ўтган кунлар"/, "Меҳробдан чаён"/, Элбек Муҳаммаджонов /"Турмуш уринишлари"/ ва бошқалар ўзбек адабиётининг ўта ўнг қанотини эгаллаб келишаётир. Бу ерда Фитратнинг қатор асарларидаги туркпарастлик ҳақида, Чўлпон ижодидаги босмачилик кайфиятлари тўғрисида, Жулқунбой-Қодирийнинг савдо буржуазияси ва феодализмни мадҳ этгани хусусида, Муҳаммаджоновнинг шовинизми борасида гапириб ўтиришнинг ўрни эмас". /Услубнинг гажакдорлигига қаранг—гапирадиган гапини гапириб бўлиб, "гапириб ўтиришнинг ўрни эмас" дейди-да, юввошгина бир чеккага чиқиб қараб тураверди/. Матбуотда эълон қилинган бунақа гаплар, айниқса, Михаил Иванович Шевердиндай мўтабар зотнинг оғизларидан чиққани учун кўнгина ўзбек адабиётчилари томонидан дастурил амал ўрнида қабул қилинади. Шумақа шўнсалардан кейин Чўлпонга яқин одамлар ҳам бутунлай қарашларини ўзгартириб, ҳуқирон мафкура хизматига бел боғлар эдилар. Юқорида Абдурахмон Сабдийнинг 1924 йилда Чўлпонга, умуман, илиқ муносабат билдириб мақола

эълон қилганини айтгандик. Афсуски, домланинг эътиқоди унчалик мустақкам эмас эканми, ёки бошқа бирон сабаб биланми, 30-йилларда энди Чўлпонни аямай дўппослай бошлайди. Жумладан, "Ҳозирги пролетар адабиётида синфий кураш" деган мақоласида ёки "Ўзбек буржуа адабиёти" деган дарслигида Абдурахмон Саъдий Чўлпонни муттасил "жалмид, буржуа ёзувчиси, ашаддий миллатчи" деб таърифлайди. Яна бир мисол. 30-йилларнинг бошида жуда қобилиятли марксист олим сифатида шуҳрат қозонган ва ижтимоий фанлар ривожига анча катта ҳисса қўшган Отажон Ҳошим Чўлпонни жуда яхши кўрган, чин юракдан ҳурмат қилган ва ҳатто яқин қариндош-уруғларига Чўлпон шеърларидан ўқиб бериб турган ҳамда уларни ёд олишни тавсия қилган. Отажон Ҳошим Москвада ўқиб юрган кезларидаёқ Чўлпон билан яқиндан танишиб, дўстона муносабатлар ўрнатган. Бироқ, мақоаларида эса у ҳам Чўлпонни қоралашга мажбур бўлган. Хуллас, 30-йилларнинг биринчи ярмида зўр эҳтирос билан, жазавага тушиб Чўлпонни фош этган мақоалалар жуда кўпайиб кетди. Албатта, уларнинг ҳаммаси тўғрисида тўхташнинг иложи йўқ. Шунинг учун бу ўринда ҳам бир-икки мисол билан чекланаман.

Чўлпонни "чуқур назарий асослар"да қаттиқ қораланганлардан бири Миёнбузрук Солиҳов бўлган. Қизиғи шундаки, бу одам ўзбек адабиётшунослари ичида энг билимдонларидан бири бўлган. У ўнлаб китоблар ва мақоалалар муаллифи -- унинг ўзбек театри тарихига оид монографияси ҳозирга қадар материалга бойлиги билан тадқиқотчилар эътиборини жалб қилиб келмоқда. У нафақат Туркистон мадрасаларида, балки Истамбул дорилфунунида таҳсил кўрган, Қобулда дипломатик вазифаларда ишлаган одам эди. Аммо афсуски, шундай юксак маданиятли, пухта билимли одам ҳам Чўлпонга тош отишда фаол қатнашган. Афтидан, у ҳам оёғи остидаги замин нураб бораётганини сезгану, ҳукмрон мафкурага садоқат кўрсатиб жон сақлаб қолмоқчи бўлган. Шу мақсадда 1933 йилда "Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари" деган китоб эълон қилган, лекин бу садоқати уни қатағон бўронидан сақлаб қола олмаган. Айтиш керакки, Миёнбузрукнинг бу китоби ҳам материалга бой, аммо у нима қилиб бўлса-да, Чўлпон билан Фитратни миллатчига чиқаришни мақсад қилиб олади ва бу йўлда адабий матнларни бузиб талқин қилишдан ҳам қочмайди. Масалан, у "Уйғониш" тўплами ҳақида ёзади:

"Бундаги баъзи шеърлар худди уришиб турган аскарни руҳлантириш учун сўзланган нутқларни хотирлатади". Шундан кейин "Халқ" шеъридан парча келтирилади-да, унинг ғоявий зарарли асар экани ҳақида шундай дейилади:

"Табиий, бундаги халқни пролетар оммаси деб ўйлашга имкон йўқ. Бу халқ миллий демократчиларнинг ўйлаганларича бой, руҳоний ва босмачи, муштумзўрларни ўз ичига олган бир халқдир".

Қизиқ, мунаққид шоирдан нимани талаб қиляпти ўзи? Наҳотки, шоир ҳар гал шеърида "халқ" сўзини ишлатса, "шунинг ичида босмачи ва муштумзўр йўқ" дея изоҳ бериши керак бўлса?!

"Тонг сирлари" ҳақида Миёнбузрук "бу тўплам ўз эгасининг лириклик ва санъат жиҳатидан анча ўсганини кўрсатадир" деб тан олади-да, шу ўриндаёқ "лекин"ни айтишни ҳам унутмайди: "...бу тўпламда шоирнинг мафкуравий жиҳатдан шўролар тарафига қараб ўсув кўрсатгани ҳеч кўринмайдир".

Миёнбузрук талқинида Чўлпоннинг шеърий китобларигина эмас, ҳатто драматик асарлари ҳам миллатчилик оғуси билан заҳарланган. Масалан, "Ёрқинной" драмасида Чўлпон ошкора тарзда буржуа тузумини тарғиб қилади: бу пьеса "мамлакатда, у тарихларда ўлиб, сўниб бормоқда бўлган босмачилик ҳаракатини идеаллаштиради, бунинг натижасида миллий демократизм асосида бўлган маршрутали-конституцияли, яъни мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик бўла олишини кўрсатмоқчи бўладир".

"Ёрқинной" пьессасини холисона ўқиб чиққан ҳар қандай одам амин бўладики, пьесада Миёнбузрук айтаётган "босмачилик ҳаракатини идеаллаштиришдан" асар ҳам йўқ, унда "мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик" тўғрисида ҳам лом-мим дейилмайди. Наҳотки, Миёнбузрук асар қаҳрамони Пўлатнинг адолат ва ҳақиқат талаб қилиб, зулмга қарши курашмоқ учун саройни тарк этиб, тоғу тошларга чиқиб кетганини "босмачилик"ни идеаллаштириш деб тушунган бўлса? Наҳотки, Пўлатнинг "Тоғу тахт... Салтанат... сизнинг юклаб қўйган юкинги... Уни мен ҳар қанча оғир бўлса ҳам кўтариб олиб боришим керак... Тоғу тахтнинг орқасида юрт бор, эл бор, халқ бор... Уни ўйлаш керак. Унинг ғамини ейиш керак... Сиз менга тоғу тахтни бурунги хонлардай эмиб-сўриб ётиш учун олиб берган бўлсангиз, ўзингизга қайтариб бераман. Менга ундай тоғу тахтнинг кераги йўқ! Сиз олиб берган тоғу тахт юртнинг дардига даво бўлмаса, йўқ..." деган сўзларини "конституцияли" монархизмни

тарғиб қилиш" деб тушуниш мумкин? Ундай бўлса, маърифатли подшо, адолатли шоҳ гояларини куйлаган ўнлаб мумтоз шоирларимиз, ҳатто буюк Алишер Навоий ҳам "мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик" тарғиботчилари бўлиб чиқмайдими? Шу мантиққа асосланиб, уларга ҳам "буржуа мафкурасининг тарғиботчилари" деган ёрлиқни ёпиштириш мумкин эмасми? Мунаққид матнни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, хаёлидаги нарсани ёзувчига ёпиштирса-да, кейин бундан ўзига керакли "мафкуравий" хулосаларни чиқариб олса, бу, албатта, илм бўлмайди. Бу йўл билан истаган шоирга истаган айбни қўйиш мумкин.

Миёнбузрукнинг бундай хуружлари ўша пайтдаги бошқа кўплаб мақолалардан ҳавфлироқ эди—чунки мақолаларнинг кўпчилиги снгил-елпи ёзилган, уларда далил ўрнига шаллақи одамлар қўллайдиган усул—"дигоним-дигон" қабилида иш тутиш устивор эди. Миёнбузрукнинг китоби эса ҳар ҳолда китоб эди ва унда "илмийнамо" далиллар бордай туюларди. Бу эса жамоатчиликни чалғитиб, "Чўлпон чиндан ҳам аксинчиқлобчи унсур бўлган экан-да, "деган тўхтамга олиб келиши мумкин эди.

Миёнбузрукнинг китоби муносабати билан яна бир муҳим гапни айтиш керак—1927 йилдан бошлаб ўзбек танқидчилигида ҳам "марксча методология"ни қўллаш, "синфийлик принципи"га амал қилиш, социалистик реализм йўлларига ўта бошлаш туфайли вулгар социологизм деган иллат уч кўрсата бошлаган эди. 30-йилларнинг бошига келганда бу иллат анча чуқур томир отади. Миёнбузрукнинг китоби ҳам вулгар социологизм илллати билан жуда кенг кўламда заҳарлангандир. Вулгар социологизм шу даражада хавфли касаллик эдики, у билан оғриган вужуднинг шифо топиб кетиши жуда амримаҳол эди. Адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳам шу ҳол юз берди—биз бу иллатдан ҳозирга қадар ҳам буткул қутулганимиз йўқ—шунақа яшовчан нарса эканки, эшикдан қувласанг, тешикдан киради, бир қур мажаклаб, йўқ қилиб ташласанг, иккинчи қур башарасини ўзгартириб, янгироқ қиёфага кириб, яна ишшайиб тураверади. Хўш, қаердан пайдо бўлди бу иллат? Унинг моҳияти нимада? Вулгар социологизмнинг илдизи "адабиёт ижтимоий ҳодиса, ундаги ҳар бир қаракат, ҳар бир ўзгариш, ҳар бир сифат ижтимоий ҳаёт билан, биринчи навбатда, синфий кураш билан белгиланади" деган

таълимотга бориб тақалади. Бу ақидага қатъий амал қилган совет олимлари секин-аста адабиётнинг санъат ҳодисаси эканини унутдилар, унинг бадий табиатини мутлақо инobatга олмай қўйдилар. Натижада, асар фақат темалар, ғоялар йиғиндиси тарзида қаралди, қаҳрамонлар ҳақида ҳам фақат уларнинг синфий мансублигига қараб фикр юрита бошладилар. Бу, охир пировардида адабиётни санъат сифатида тугатишга олиб келди, "талант, истеъдод" деган нарсага эҳтиёж қолмади, гениал санъаткор билан оддий назмбоз ўртасида ёки "ёз-ёз" касалига учраган бирор руҳий шикаста одам ўртасида ҳеч қандай фарқ қолмади. Адабиётшунос ҳам ўз навбатида осон йўлга ўтиб олди—энди у матни таҳлил қилмайди, бадий тафаккур қонуниятларини аниқламайди, балки бирда чечанлик билан, бирда нуноқчина қилиб, асарнинг мазмунини айтиб бериб қўя қолади. Унинг ғояларини ёки ғоявий проблематикасини аниқлаб, ўша асосда ўзининг мулоҳазаларини айтиб қўя қолади. Бундай "методология"га амал қилганда, бадий асар матнини эътибордан соқит қилиб иш тутганда, ҳар қандай ёзувчини асоссиз равишда мақтаб кўкларга кўтариш мумкин бўлганидек, ёмон отлиқ қилиб, "уриб" ерга киргизиш юбориш ҳам мумкин.

Шундай қилиб, 30-йиллар сўбиқ СССР таркибига кирувчи бошқа миллий адабиётлар қаторида ўзбек адабиёти учун ҳам жуда оғир кечди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида пролетар адабиёти гегемонлигини ўрнатиш учун бошланган ҳаракат 30-йилларда адабиёт адрларига социалистик реализм байроқларини тикиш учун ялпи ҳужумга айланди. Бошқача қилиб айтганда, Чўлпон ва у билан бирга яна Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир ва яна бошқа ўнлаб ижодкорлар шафқатсиз равишда мафкура тўпига тутилди. Адабиётшунослик ва танқидчилик каби адабиётни ҳам манқуртга айлантириш жараёни давом этмоқда эди. Ҳукмрон мафкурага ҳаммиша честь бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди. Ҳукмрон мафкура, айниқса, ҳар нарсани синчиклаб тагига етишга уринадиган, ўринсиз ва илмоқли саволлар бериб, жонга тегадиган, мустақил фикрли, истеъдодли ёзувчилардан безор эди. Шунинг учун айни шу йилларда "талант" буржуа олимлари ўйлаб чиқарган нарса деган гаплар чиқди, "станокдан адабиётга" деган шиорлар

ташланиб, илғор ишчилардан ёзувчилар ясала бошланди. 30-йилларнинг бошларида ана шундай ясама ёзувчиларнинг асарларини ўз ичига олган "Бизнинг доврўқ" деган мажмуа чиқарилган эди. Унга юзга яқин муаллифнинг шеърлари, ҳикоя ва очерклари киритилган. Қизиги шундаки, оламга доврўқ солиб адабиётга кириб келган шу юз ёзувчидан лоақал биттаси кейинчалик адабиётда яшаб қолмади. Шунга қарамай, ҳукмрон мафкура йўқсуллардан чиққан қўлбола ёзувчиларни қўллаб-қувватлашда давом этди. Бу ишда унга манқуртликни мукаммал эгаллаган, бичилган танқид ёрдам берди. Адабиётдаги давомли маънавий ва жисмоний террор, бириңчи навбатда, ёзувчиларнинг, зиёлиларнинг ирода-сини синдиришга, уни эгиб олишга, ундаги инсоний гурурни тағ-томири билан суғуриб ташлашга қаратилган эди. Айтиш керакки, анча-мунча ҳолларда ҳукмрон мафкура бу қора ниятига эришди ҳам. Биргина мисол: 30-йилларда матбуот саҳифаларида Анқабой худойбахтов деган ном тез-тез учраб туради. Бахмалдан чиққан бу йигит журналист бўлган. Кейин партия ходими ҳам бўлган ва ёзувчиларнинг ишларига ҳам бот-бот аралашиб турган. 1930 йилда Боту қамалиб, отишга ҳукм қилингандан сўнг, Анқабой 1931 йилнинг 3 февраль куни "Қизил Ўзбекистон" газетасида "Йиртилган ниқоб" деган мақола эълон қилади-ю, Ботунинг "чалла қолган ниқобини" йиртади—уни йўқсулларнинг ёвуз душмани деб атайди. Шу билан у мафкуравий жиҳатдан соғломлигини намоён этиб, ҳукмрон мафкурага содиқ фуқарочилик туйғуларини кўз-кўз қилади. Аммо орадан роппа-роса бир йил ўтгач,—1932 йилнинг 4 февраль куни яна ўша "Қизил Ўзбекистон" газетасида Х.Бурлақ билан Р.Чўрағулнинг "Зарарли икки китоб" деган мақоласи чиқади. Унда Анқабойнинг китобидаги сиёсий хатолар фош қилинади. Бироқ масаланинг энг таажжубли томони шундаки, газетанинг айни шу сонида Анқабойнинг танқидга жавоби ҳам босилган. Дунё тарихи ҳали бунақа тезкорликни кўрмаган бўлса керак. "Бошқармага хат"да Анқабой танқидни "большевикларча" мардлик билан тан олади: "... бириңчи китобим бутунлай зарарли, уни қатъиян қўлга олмаслик керак... бириңчи китобим жуда катта зарарларни келтирганлигини большевикларча масъулиятимга олиб, бириңчи китобимнинг фойдаланишдан тўхтатилишини талаб этаман". Баайни Гоголь асаридаги

унтер офицернинг ўз-ўзини калтаклаган хотини! Албатта, ҳар қандай одам қилмишлари учун матбуот орқали узор сўраши - тавба-тазарру қилиши мумкин—бунинг ҳеч қанақа айби йўқ, лекин аммо китобини "қатъиян қўлга олмасликни" талаб қилиш учун", фойдаланишдан тўхтатилишини талаб этмоғи" учун одам ҳар қандай гурурдан маҳрум бўлмоғи керак. Айтганча, бундай ялтоғланиб қилинган тавба-тазаррулар ҳам фойда бергани йўқ—кейинчалик Анқабой қамоққа олиниб, бошқа "халқ душманлари" қаторида 1938 йил 4 октябрда отиб ташланди.

30-йиллардаги ижодий муҳит ана шундай даҳшатли эди. Аммо муҳит ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, айрим ёзувчилар унинг қутқусига учиб, эътиқодларига хиёнат қилганлари, нймондан воз кечганлари йўқ. Улар орасида Чўлпон ҳам бор эди. Албатта, "вазият Чўлпонга сира ҳам таъсир қилгани йўқ" десак, унча тўғри бўлмайди. Чўлпоннинг айрим шеърларида замонасозлик майллари кўринади. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ—замон унга боқмагандан кейин, у замонга боқишга мажбур-да. Лекин Чўлпонда бундай асарлар кўп эмас. Умуман, энг таажжубли жойи шундаки, шароит ҳар қанча оғир бўлмасин, Чўлпон ижод қилишдан тўхтагани йўқ. 1937 йилда ёзувчилар уюшмасида ўтган бир йиғинда сўзлаган нутқида Чўлпон қилган ишларини санаб беради: "Менинг Москвадан қайтганимга икки йил бўлди. Шу вақт мобайнида Горькийнинг "Она" романини, "Егор Буличев" пьесасини, "Дубровский"ни, "Борис Годунов"ни, яна 25 та шеърини, Лоҳутийнинг "Европа сафари"ни таржима қилдим. Яна бошқа майда ишлар ҳам бўлди. Булардан ташқари, 1935-1937 йиллар мобайнида "Кеча ва кундуз" романи, "Соз" деган шеърлар тўплами босилиб чиқди, "Жўр" деган шеърлар тўплами тайёрланиб, нашриётга топширилди".

Энди ўзингиз тасаввур қилинг—бутун мамлакат бўйлаб, биринчи навбатда, зиёлиларнинг, ёзувчиларнинг шўрини қуритаётган қатагон бўрони қутуриб турган бўлса, тузукроқ ёзувчилар бирин-кетин ўз-ўзидан "гойиб" бўлаётган бўлса, матбуотда оқ калтак-қора калтак компанияси давом этаётган бўлса, на дурустроқ ўйлаш, на ўтириб ёзишнинг имкони қолмаган бўлса-ю, шундай шароитда ҳам шунчалик иш қилинган бўлса?! Бундай одамни нима деб баҳолаш керак? Менимча, бу фақат бир нарсадан далолат беради—Чўлпон нафақат темир

иродали одам бўлган, унинг истисъоди ҳам фавқулодда қудратга эга бўлган. Ер бағридаги булоқ ҳеч қандай тўсиқларни тан олмай, юзага ёриб чиққани каби, Чўлпоннинг истисъоди ҳам теварак-атрофдаги бутутлар ҳар қанча қуюқлашиб, даҳшатли тус олмасин, зулматни ёриб чиқиб, Чўлпонни ижод қилишга мажбур этган. Бу Чўлпон шахсиятининг муҳим қиррасидир.

Адабиётшунослик ва танқидчилик холис бўлса, чинакам илмий асосларга таянса, ҳукмрон мафқуранинг малайи эмас, ҳақиқатга хизмат қилишни муқаддас деб билган соҳа бўлса, Чўлпон асарларини таҳлил қилиш билан бирга, шахсиятидаги ана шу фавқулодда жиҳатларни ҳам ўрганган бўларди. Афсуски, у пайтдаги танқидчилик бунга қодир эмасди. Тўғри, танқидчилик Чўлпонни сира-сира эътиборсиз қолдиргани йўқ, лекин эндиги эътибор аввалгиларидан янада даҳшатлироқ эди. 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Чўлпонни қораловчи мақолалар оқими янада кучайди. Табиийки, уларда Чўлпонни англашга интилишдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, машҳум 37-йил яқинлашгани сари бундай мақолалардан ҳар қандай андиша ва инсонийлик йўқолади. Мақолалар гўё муайян бир ташкилотнинг буюртмаси билан ёзилгандай бир-бирига жуда ўхшарди. Уларда фактлардан кўз юмилиб, шеърини парчалар ағдар-тўнтар қилиниб, бирорта далил-исбот келтирмаган ҳолда яна ўша эски айб—“Чўлпон — миллатчи” деган айб қайта-қайта такрорланаверарди. Аҳвол шу даражага стадики, Чўлпоннинг эълон қилинмаган китоблари ҳақида ҳам тақризлар эълон қилинади. Шундай тақриزلардан бири Туйғуннинг қаламига мансуб бўлиб, Чўлпоннинг ҳибсга олиниши арафасида, яъни 1937 йил 22 май куни “Ёш Ленинчи” газетасида босилган. Туйғун 20-йилларнинг охираларида адабиётга кириб келган. 30-йиллар бошида 4-5 та шеърини китоблар эълон қилган. Кейинчалик драмалар ҳам ёзиб кўрган ўртамиена ижодкор эди. Аммо, қалам билан адабиётдан тузукроқ ўрин эгаллай олмагач, ўзини содиқ фуқаро қилиб кўрсатиш йўли билан обрў орттирмоқчи бўлди. Бу йўлда у қаламқаш дўстлари устидан ошқора чақувлар езишгача бориб етди, чунки юқоридаги мақолани мақола деб эмас, балки органлар қўлоғига айтилган чақув десак тўғрироқ бўлади. Бу тақриз Чўлпоннинг нашриётга топширилган, лекин дунё юзини кўрмай қолиб кетган ва шу кунин йўқолган “Жўр”

деган шеърӣ тўплами ҳақида. Туйғун, афтидан, буни аввал ички тақриз сифатида ёзган-у, кейин ҳеч қандай андишага бормай, матбуотда эълон қилган. Мақоладаги таҳлил йўли жуда жўн—муаллиф бирон шеърӣ парчани кўчиради-да, ундан баъзи ибораларни юлиб олиб, шулар асосида ўзича "чуқур" хулосалар чиқаради. Масалан, шоирнинг "Кузак" деган шеъридан кўйидаги парча олинган:

Мевалар шохлардан таппа-тап тушди,
Сўник чеҳра билан ерга уюшди.
Муздай тупроқлар шимтирашдилар,
Етимдай саргайиб тентирашдилар.

Сўнг бу парча ҳақида мулоҳаза юритилади: "Бу сатрлардаги "сўник чеҳра", "муздай тупроқлар", "стимдай саргайиб тентирар" каби ифодаларда Чўлпоннинг ўша миллатчи буржуазия руҳида ёзган шеърларидаги кайфият сингиб туради". Ана шундай мулоҳазалар асосида мақола муаллифи Чўлпоннинг қанузгача "ўзининг миллатчи буржуазия идеяларига" содиқ қолаётганини тасдиқлайди. Бу ўринда тақризчининг "маҳорати"га тан бериш керак — "большевиклар ололмайдиган бирон қўрган йўқ" деганларидек Туйғуннинг буржуа миллатчилигининг таъсирини қидириб тополмайдиган бирон шеър, бирон мисра йўқ — у истаган маънодаги ибораларни ўзи истаган томонга буриб юбора олади. Масалан, у тўпламга кирган "Бу ўлканинг кўклами" деган шеърдан парча келтиради:

Бу ўлканинг кўклами жуда ҳам намгарчилик,
Қуёш булутлар билан ўйнашади, шекиллик
Қачон кўрсам яширинган ўйинқароқ боладай,
Мени энтиқтирмоқчи ўйнашиб алдай-алдай.

Одний бир кўклам манзараси. Аммо Туйғун шу одний манзара тагидан кир қидириб топади:

"Мана, равшандирки, Чўлпон 1936 йилда ҳали эски куйларини чуқурлаштиради. Ҳамон кўкламда кўкламни кўрмайди, ўзини булутлар қоплаган ҳолда кўради. "Қуёш" унга бевафо. Қачон қараса, уни яширинган ҳолда кўради, кўнгли зориқади, энтиқиб қолди..."

Юқоридаги парчадан шунақа "сиёсий" хулосалар чиқармоқ учун юмшоқ қилиб, айтганда, одам ноинсоф бўлмоғи керак. Шуниси эътиборга лойиқки, Туйғун Чўлпонни "фош қилиш"да жуда катта жонбозлик

кўрсатган одамлардан бири -- у биргина 37-йилнинг ўзида газета ва журналларда ўзбек ва рус тилларида Чўлпонга ҳамда бошқа "халқ душманлари"га қарши бештадан ортиқ мақола эълон қилган. Шунинг учун уни ўша кезларда ўзбек ёзувчилари ичида энг сиёсий хушёр бўлган десак мумкин. У Чўлпонни жазавага тушиб душманга чиқарган-у, аммо дурустроқ далил-исбот келтиришга ожизлик қилиб қолган. Бироқ шуниси ҳам борки, у замонларда бировни "миллатчи" ёхуд "халқ душмани" десанг, бунинг учун тузукроқ далил-исбот келтириш талаб қилинмас эди.

Туйғуннинг мақоласи эълон қилингандан сўнг Чўлпон қамоққа олинди. Мен бу ўринда "Чўлпоннинг қамалишига Туйғун ёлғиз сабаб бўлган" демоқчи эмасман. Ўша кезларда Чўлпонга қарши Туйғунниқидан бошқа ҳам анча-мунча мақолалар эълон қилинган. Уйлайманки, бундай мақолалар пайдо бўлмаган тақдирда ҳам маъмурий органлар Чўлпонни соғ қўймаган бўларди—чунки, биринчидан, йигирма йилдан бери Чўлпон устидан йиғиб келинган материаллар шоирни бир ёглиқ қилишни тақозо қилади, иккинчидан эса, 37 йилга келганда қатли ом машинасининг парраклари бутун мамлакат бўйлаб мисли кўрилмаган шиддат билан айлана бошлаган эди. Бироқ шунга қарамай, Туйғун ва уникига ўхшаш мақолаларни мутлақо беозор, қатли омга даҳлсиз мақолалар деб бўлмайди. Ҳеч шубҳа йўқки, бундай мақолалар халқнинг онгига адиблар ва шоирлар ҳақидаги туҳмат ва бўҳтонларни куйиб, ёлгон-яшиқ гапларни сингдириб, қатагон тегирмонига сув қуйди. Сталин жаллодларининг ишини осонлаштирди.

Шундай қилиб, 1937 йилнинг ёзида Чўлпон қамоққа олинди, бир йиллик даҳшатли қийноқлардан кейин 1938 йилнинг 4-октябр куни отиб ташланди.

Муаллифи ва режиссери шўро ҳукумати ҳамда большевиклар партияси бўлган, ижрочилари маъмурий жазо органлари, маҳаллий адабиётшунос ва мунаққидлар бўлган кўп йиллик ва кўп пардалик даҳшатли фожианинг иккинчи пардаси шундай кечди ва бу гал Чўлпонни жисмонан маҳв қилиш билан якунланди.

* * *

Чўлпон отилди. Чўлпон билан бирга яна юзлаб, балки минглаб миллатнинг энг асл фарзандлари—адиблар, шоирлар, олимлар, давлат арбоблари, саркардалар, хўжалик ходимлари, ишнинг кўзини биладиган деҳқонлар отилди. Лекин бу билан ҳам қоронғи кечаларнинг тонги отмади -- халқ бошига тушган даҳшатли фожиа тугамади—ҳали унинг кейинги пардалари ўйналиши керак эди. Бу орада фашистлар мамлакатга бостириб кирди-ю, тарихдаги энг қонли, энг шафқатсиз, энг қирғинли уруш бошланди. Шу туфайли Сталин қирғинлари бироз сусайгандай бўлди, аниқроғи, сусайди эмас, бошқачароқ тус олди. Ниҳоят, 1945 йилда уруш ғалабамиз билан якунланди. 1945 йил баҳори халққа янги умидлар бахш этди—ғолиб халқ энди жиндай бўлса-да, тузукроқ яшашдан, лоақал бир парча бахтга муяссар бўлишдан умидвор эди. Ғалаба учун совет халқига таъзим қилган, унга миннатдорчилик билдирган генералиссимус энди зулми бўшаштиради, одамларга енгиллик беради, яшаш энди чиндан ҳам масрур ва қувноқ бўлиб қолади! Кўпчилик шундай бўлишига астойдил ишонган эди. Одамзод ҳайрон қоладиган даражада ғалати маҳлуқ -- унинг ландавурлигини ҳам, донолигини ҳам билиб бўлмайди. Одам ўзи истаган вақтда кўр ва кар бўлиб олаолади—у кўришни истамаган нарсасини кўрмайди, билишни истамаган нарсасини билишга уринмайди ҳам. Шундай бўлмаганда, у босиб ўтилган ўттиз йиллик тарихидан хулосалар чиқармасмиди? Чеккан мислсиз азобларидан, тортган жафоларидан, адоқсиз хўрликлардан сабоқ олмасмиди? Йўқ, ундай бўлмади? Бу гал ҳам "халқлар отаси"нинг уч-тўртта баландпарвоз нутқиға, тум-тарақ ваъдасига учди-қўйди ва белидаги камарини янада таранг тортиб, енгини шимариб, "порлоқ келажак" сари шаҳдам юриб кетди. Ҳа, ҳукмрон коммунистик мафкура жуда маккор ва жуда тадбиркор мафкура эди—у адабиёт ва санъатдан фойдаланиб, оммавий ахборот воситаларини ишга солиб халқ онгини заҳарлаб улгурган эди. Халқ "Правда" газетасининг бош мақоласига қараб фикрлайдиган бўлиб қолган ва шунинг учун уни лақиллатиш жуда осон эди. Урушдан кейин ҳам шундай бўлди—халқ ўзининг "бахтиёр" ҳаёти учун "улуғ лоҳий"га миннатдорчилик билдириб, саждалар қилар экан, "улуғ доҳий" янги қатагонлар тўлқинини бошлаб юборди. 1949-1950 йилларда Сталинининг оғир гурзиси, биринчи

навбатда, яна ёзувчилар бошига тушди. Бу гал Шухрат, Шайхзода, Саид Аҳмад, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон ва яна бошқа кўпгина ўзбек адиблари ва шоирлари қамалди. Бундай шароитда, албатта, Чўлпонни англаш эмас, унинг номини тилга олиш ҳам мумкин эмас эди. Дарсликларда ҳатто "Чўлпон—миллатчи" деган иборалар ҳам йўқолиб, уларнинг ўрнига анча мавҳум ва мужмал бир ибора -- "бир гуруҳ буржуа миллатчилари" деган ибора қўллана бошлади.

1953 йилнинг март ойида Сталин вафот этди. Ўша йили март ойи бошидан охиригача мотам ойи бўлди-- бутун халқ—миллатидан, ёшидан, жинсидан қатъий назар Сталин учун аза тутди. Ҳар корхонада, ҳар хонадонда, майдонларда, кўчаларда аза, йиғи-сиғи! Газеталарда қора рамкаларда дунёнинг ҳамма гўшаларидан келган таъзия телеграммалари... Ўшанда камдан-кам одам халқ бошига тушган бу мотамсара қора кунлардан кейин кўп ўтмай ёруғ кунлар бошланишини кўз олдига келтирган бўлса керак. Партиянинг XX съездида Никита Хрушчев жуда катта жасорат билан Сталин ҳақидаги ҳақиқатни тўкиб солди, унинг шафқатсизлигини, мустабит бўлганини, миллионлаб одамларнинг ёстигини қуритганини очиқ айтди. Ўшанда чиндан ҳам қуёш чақнаб турган осмонда тўсатдан момақалдироқ гумбурлагандек бўлганди. Бу гапдан кимлардир эсанкираб, довдираб қолди—чунки улар неча йиллардан бери сиғиниб келган идеалларидан маҳрум бўлгандилар. Кимлардир эса бу гапларни хушнудлик билан кутиб олишди. Айниқса, зиёлилар, айниқса ёзувчиларнинг катта гуруҳи ҳаётга яна умидбахш нигоҳ билан қарай бошлади. Кўп йиллар мобайнида уларнинг кўксига биринчи марта илиқ шабада теккан эди. Бу илиқ нафас кетидан батамом янгича шароит, янгича ҳаёт, янгича ижод келиши керак эди. Кейинги уч-тўрт йил ичида чиндан ҳам адабиётда эркин руҳ билан яратилган турли асарлар пайдо бўла бошлади. Адиблар ва шоирлар, драматурглар ва публицистлар, ҳатто, адабиётшунослар ва танқидчилар ҳам борган сари ўткирроқ ва дадилроқ тарзда совет ҳокимияти ҳукмронлик қилган йилларда тоғ-тоғ бўлиб йиғилиб қолган иллатларни фош қила бошладилар. Лекин адабиёт бу масалаларда чуқурлашган сари бир қатор саволлар кўндаланг бўла бошлади: шу пайтгача мақталиб келган социалистик жамиятда бу қадар қонунсизликларга йўл

қўйилган экан, миллионлаб одамлар мутлақо гуноҳсиз бўла туриб, ҳибсга олинган, бадарға қилинган, отилган экан, биз қурган жамият чиндан ҳам "ёвузлик салтанати" экан-да? Агар шундай бўлса, бунга ким айбдор? Сталинми? Сталин айбдор бўлса, унинг ёнидаги Сиёсий бюро қаерда эди? Жонажон партиямизнинг мияси ҳисобланган Марказий Комитет қаёққа қараб турганди? Гап фақат бир шахсдами? Ёки, умуман, социалистик тузумда шахсга сифинишни ўз-ўзидан тугдираверадиган хислат борми? Кўряпсизки, кавлаган сари масала чуқурлашиб, энг нозик сирлар ҳам очилиб қоладиганга ўхшайди. Шундоқ бўлгач, дарҳол чора кўриш керак. Шундай қилиб, орадан кўп ўтмай, илиқ шабадаларнинг йўли тўсилди, жиндай янги ҳаво кириб турган тешиклар беркитилди, чала-чулпа берилган эркинликлар бекор қилинди, оёғи тагидаги замин қимирлаб қолган мафкура бир силкиниб яна аввалги қудратини касб этди, яна тақиқлашлар, ман этишлар, қолипга солишлар, таъқиб остига олишлар бошланди. Яна гоёвий душманлар қидирила бошланди. Н.С.Хрущев Сталиннинг "социализм ривожланган сари синфий кураш кучаяди" деган "назарияси"ни дабдала қилиб танқид қилган эди. Энди "социалистик лагер билан капиталистик лагер тинч-тотув яшаши мумкин, лекин улар ўртасидаги мафкуравий кураш бир лаҳза ҳам тўхтамайди, аксинча, кучайгандан кучая боради" деган "назария" чиқди. Бу — "биров билан дўст бўлсанг, ёнингда ой болтанг бўлсин" деганга ўхшаш бир гап эди. Хуллас, раҳбарларнинг кўрган талбирлари туфайли яна "эски ҳаммом, эски тослигича" қолди. Тўғри, бир марта бир лаҳза бўлса-да эркин ҳаволардан нафас олган одамнинг яна қайтиб қафасга кириши қийин, аммо бутун мамлакат битта яхлит қафас бўлса, иложи қанча!

Бу гапларнинг ҳаммаси, албатта, Чўлпоннинг тақдирига ҳам бевосита алоқадор—шундай шароитда Чўлпон фожиясининг учинчи пардаси ўйналди.

Чўлпон отилгандан кейин ҳам ҳукмрон мафкура, муҳиблари унинг номидан ўздан кўрққандек кўрқишда давом этишди. Шунинг учун улар Чўлпоннинг номини адабиёт тарихидан бутунлай йўқ қилиб юбориш ҳаракатига тушдилар. Кутубхоналарда унинг китоблари ҳибсга олинди—уларни темир эшикли махсус хоналарда сақлашар, улардан фойдаланиш ман қилинган эди. Журналларда бир замонлар чоп этилган Чўлпон сувратларига

қора сиёҳ чаплашди, китоблар ва мақолаларда унинг исмлари ўчирилди. Уни фақат "ватан хойни, миллатчи, жосу, халқ душмани" дебгина тилга олиш мумкин эди. Шунда ҳам унинг душманлигини далиллаш мақсадида шэърларидан парча келтирилса, бу "танқид ниқоби остида Чўлпон ижодини тарғиб қилиш" деб баҳоланиши мумкин эди. Табиийки, унинг китобларини ўқиш қатъиян ман қилинган эди. Аммо қуёш нурини ҳеч нарса билан тўсиб бўлмайди. Ҳақиқат йўлида айтилган оташин Сўз мангу яшайди. Бу Сўзнинг одамлар юрагига бориш йўлига ҳеч нарса ғов бўлолмайди. Уша шароитларда ҳам Чўлпон ва Абдулла Қодирий асарларини яшириб ўқиган одамлар бўлган. Шахсан, мен ҳам "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён", "Кеча ва кундуз"ни уруш йилларида—мактабда ўқиб юрган кезларимда ўқиган эдим. Бир ўзим эмас, бутун синф ўқиган эдик. Ҳозир бу китобларни қасрдан топганимиз жимда йўқ. Шуниси эсимдаки, ҳар қайси китоб бир болага жуда хуфья тарзда фақат бир кечага бериларди—эрталабгача ўқиб тугатиб, қайтариб бериш керак эди. Шуниси қизиқки, ҳаммамиз шунга улгурардик—кечқурун ўқишга бошлагандан кейин тўни билан аллақанча машаққат ҳисларни ва изтиробларни кечириб, тонг саҳарлаб сунгги саҳифани сардик. Биз, албатта, Қодирийнинг ҳам, Чўлпоннинг ҳам "миллатчи" эканини эшитгандик, уларнинг "заҳарли ғоялари"га берилмаслик кераклигини ҳам билардик. Аммо мурғак онгимиз билан бу "заҳарли ғоялар" нимада эканини англаёлмас эдик, романларни ўқий бошлаш билан уларнинг сеҳрига маст бўлиб, муаллифларнинг "миллатчилиги"ни унутиб қуярдик. Шу тарзда юракда уларнинг асарларидан олинган илқ ва ёрқин таассуротлар билан, онгда ҳа "улар душман, ватан хойни" деган ақида билан 1956 йилгача яшадик.

Уша йилдан бошлаб отувлардан омон қолган, сургунларда, лагерларда умр кечириётган гуноҳсиз қурбонлар қайтиб кела бошлади. Ўзбек интеллигарининг қурултойида ўша пайтдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Нуриддин Акрамович Муҳиддинов бутун залнинг тик туриб чалган гулдирос қарсақлари остида улуг ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг оқланганини эълон қилди. Уша кезларда залда Абдулла Қодирийни кўрган, эҳтимолки, у билан шахсан мулоқотда бўлган одамлар анча-мунча эди.

Кўплар ўшанда ошкора йиғлаган эди. Орадан бироз вақт ўтгач, Чўлпон ҳам оқланди. Ёзувчилар уюшмаси ҳайрон қоладиган даражада чаққонлик билан бошқа қатагон қилинганлар қатори Чўлпоннинг ҳам меросини ўрганувчи комиссия тузди. Комиссия раиси Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги биринчи котиби Баҳром Раҳмонов, аъзолари эса Уйғун, Мирзакалон Исмоилий, Ғулом Каримов ва мен эдим. Албатта, мен "Чўлпон ижоди энди объектив ўрганилади, ҳолис баҳоланади, унинг ғоявий кемтиклари, миллатчилиги аниқланади-ю, ижодининг соғлом қисми халққа қайта тақдим этилади" деган уйлар билан мерос комиссиясига кирганимдан хурсанд бўлдим. Лекин аҳвол "ҳа" деганда мен кутганчалик бўлавермади—комиссия негадир иш бошлашга ошиқмади. Кейин Баҳром Раҳмонов дунёдан ўтиб қолди-ю, иш яна чўзилиб кетди. Шундан кейин мен Ёзувчилар уюшмасига бир-икки мурожаат қилдим -- ўртоқлар менга ошиқмасликни маслаҳат беришди. Мен-ку ошиқмай юраверишим ҳам мумкин эди, бироқ бир кун эмас- бир кун жамоатчилик мендан "қани, биродар, комиссия аъзоси бўлиб нима иш қилдингиз?" деб сўраб қолади-ку! Нима деб жавоб бераман? Шу уй билан ўзимча Чўлпоннинг баъзи асарларини топиб ургана бошладим. Қарасам, Чўлпон бинойидек шоир, ҳатто ўша кезларда керилиб юрган анча-мунча шоирлардан зурроқ. Унинг асарлари ичида "миллатчилик" руҳидагилар ҳам бор, албатта, лекин бугун ҳам /яъни 60-йилларнинг бошларида/ ўқувчиларга ҳеч иккиланмай тақдим қилса бўладиганлари кўп. Шу тўхтаб келгандан кейин мен Ёзувчилар уюшмасидаги йиғинларда бу фикрни аниқ бошладим. Мен айтган асосий фикр бундай эди: "Чўлпон мураккаб шоир. Унинг 20-йиллардаги шеъриятида миллатчилик бор, ғоявий жиҳатдан бизга ёт асарлар учрайди. Лекин совет воқелиги ривожланган сари у Чўлпонга ҳам ижобий таъсир кўрсатган ва у 20-йилларнинг охирига келиб, совет позициясига ўтган. Уни совет шоири деб аташ мумкин. Шундай зўр шоирни, яхши адибни совет адабиёти доирасидан чиқариб ташлаш тўғри бўлмайди". Бугунги кунда бу фикрнинг нотўғрилиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу анча чала ва анча думбул гап, муросан мадорага бориб айтилган гап. Ҳали унда ҳукмрон мафкура томонидан онгимизга қуйилган захарнинг қўланса ҳиди мана ман деб сезилиб турибди. Лекин буни қарангки, ҳатто шундоқ юмшоқ фикр ҳам баъзи

бир ўртоқларни ва, айниқса, мафкура бошлиқларимизни
ғазабга келтирди. Кейин билсам, улар, бир томондан,
"Ўзбек совет адабиётининг асосчиси, буюк классигимиз
Ҳамза Ҳакимзоданинг" обрўйига путур етказмаслик учун,
иккинчи томондан эса, 37-йилдаги қинғир ишларни
кавлаштириб, Чўлпон фожиасининг асл сабабларини
ошқора қилиб қўймаслик учун Чўлпонни тирилтириб,
сафга қайтаришга тиш-тирноқлари билан қарши эканлар.
Раҳбарларимиз менга тушунтиришди: "Сиз, биродар, кўп
ҳам ҳовлиқаверманг. Тўғри, биз Чўлпонни оқлаганмиз,
лекин уни граждандан сифатида оқлаганмиз. Чўлпонни шоир
сифатида оқлаган эмасмиз ва оқламаймиз ҳам".

Ушанда баъзи бир юқори рутбалик ўртоқлар шундай
катта кетишдики, ҳатто кўкракларига уриб, "Чўлпонни
фақат мени ўлдириб оқлайсан!" деб ўшқаришди. Мен
мафкура бошлиқларимизнинг изоҳига сира тушунолмадим.
Очигини айтсам, ҳозиргача ҳам тушуна олганим йўқ.
Ахир, шоирнинг шоирлиги билан граждандлигини қандай
қилиб ажратиб бўлади? Улар ўртасидаги чегара қаердан
ўтади? Белдан ўтармикан? Унда қайси қисми шоиру,
қайси қисми граждандан? Ахир, ҳар қайси шоирнинг
граждандлиги шеърида намоён бўлади-ку?! Ва, аксинча,
шоирлиги граждандлигида ифодаланади. Хуллас, менинг
бу саволларимга ҳеч ким тузукроқ жавоб бергани йўқ.
Шунинг учун мен ҳам фикримдан қайтганим йўқ.
Билмакс, бу қарашларимни 1967 йилда эълон қилинган
"Йиллар ва йўллар" деган мақоламда анча батафсил баён
қилдим. Иш шу билан тугадикки, мен совет адабиётининг
асосига, ғоявийлигига, партиявийлигига болта кўтараётган
ишончсиз бир одам деган таъриф олдим, "Чўлпоннинг
тарғиботчиси", бинобарин, миллатчиликка майли бор одам
сифатида қора рўйхатларга тиркалдим.

Менга яна бир оғир "ғоявий" зарба 1969 йилда
берилди. Бу "Тирик сатрлар" китоби атрофидаги воқсалар
эди. Мен бу воқсалар ҳақида "Тирик сатрлар"нинг қийин
тақдири" деган мақолада батафсил ёзган эдим. Шунинг
учун бу ерда жуда қисқа гапириб қўяқоламан. "Тирик
сатрлар"га Чўлпоннинг 23 та шеъри киритилган эди.
Адашмасам, 1967 йилда "Ўзбек тили ва адабиёти"
журналида Чўлпоннинг 3-4 та шеъри билан "Шўро
ҳукумати ва саноеъ нафиса" деган мақоласи эълон
қилинганди. Чўлпон қоралангандан кейин 30 йил ўтгач,
бу журналда унинг асарлари биринчи марта дунё юзини

кўрди. "Тирик сатрлар"да эса унинг шеърлари нисбатан кенг берилган эди—бу китобнинг нашр этилиши моҳият эътибори билан Чўлпонни шоир сифатида ҳам оқланганини билдирарди. Албатта, 23 та шеърнинг ҳаммаси цензуранинг синчков назаридан ўтган эди. Фақат цензура эмас, ўша даврнинг таомилига кўра, Марказий Комитетнинг Мафкура бўлими ҳам китоб билан икки марта синчиклаб танишиб чиққач, уни босишга рухсат берган эди. Китобнинг тиражи босилди, кейин унинг тарқалишига кўл қўйилди. Бироқ китоб савдо тармоқларига етиб боришга улгурмади—у Шароф Рашидовнинг қаҳру ғазабига учради ва ман этилди. Китобнинг тарқалган нусхалари битталаб йиғиб олинди ва кейинроқ бутун тираж маҳв этилди. Ҳа, 1967 йилга келиб бизнинг жамиятимиз мафкура соҳасида 1937 йилдан анча илгарилаб кетди, жонажон партиямиз адабиёт соҳасида таъқибу ман этишларга барҳам бериб, янгича сиёсат юрита бошлади дейиш учун асос йўқлиги очиқ кўриниб турипти. Ҳамон ҳамма нарсани бир киши -- энг юқори мансабни эгаллаб турган одам ҳал қилади, қолган ақли норасолар фақат унга бўйсунуши, қўлини кўксига қўйиб, унинг гапини маъқуллаб туриши керак. Ижод эркинлиги ҳақидаги гаплар эса ҳамон бир афсона холос.

"Тирик сатрлар"нинг тақиқланиши Чўлпон асарларини қайта босиш ишини номаълум муддатга кечиктириб юборди. Бу ишларнинг яна бир таажжубли томони шунда эдики, Россияда ҳам, Украина ва Белоруссияда ҳам, шунингдек, бизга қўшни Озарбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистон каби республикаларда эндиликда оқланган "собиқ миллатчи" ёзувчиларнинг асарларини нашр этиш қатъий режалар асосида тезкорлик билан амалга оширилмоқда эди. Фақат биздагина бу масалада ҳамон сусткашлик ва қатъиятсизлик ҳукм сурар эди. Бу, эҳтимол, ортиқ даражада содиқ фуқарочилик касалига чалинганимиздан ёҳуд "бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?" деган гапга қаттиқ ишонганимиздан-дир.

Мен бу даврга келиб, мафкуравий ишимизнинг баъзи бир сиру асрорларига фаҳмим етиб қолганди—мафкурани айлангирадиган машина жуда бесўнақай ва жуда баҳайбат бўлса-да, жуда қудратли эди, унинг парраклари орасига тушиб қолган одам мажақ бўлиши аниқ эди, шунинг учун унга қарши ёлғиз курашиб ҳеч нарсага эришиб

бўлмас эди. "Беҳуда уриниш белни синдирар" дейдилар—
мафкура машинаси ҳеч кимни аяб ўтирмас ва, умуман,
раҳм-шафқатни билмас эди. Шунинг учун Чўлпонни ҳам
"йўқлайдиган яхши замонлар" келишига умид боғлаб,
сабр қилишдан ўзга илож йўқ эди. Аммо мен бир
нарсани сира тушуна олмайман—кўпни кўрган, қилни
қирқ ёрадиган, ҳақиқатга хизмат қилиши лозим бўлган
баъзи бир адабиётшунос олимларимизга нима бўлган?
Нега улар ҳам Чўлпоннинг ярми гражданин, ярми шоир
эгани ҳақидаги танқиддан тубан турадиган бемаъни гапга
чиппачин ишониб қолдилар? Биламан, олимлар ҳам одам,
уларга ҳам жон ширин, улар ҳам тириклик қилмоқлари
керак. Тириклик йўлида эса мурсаи мадора деган гап
бор, замон сенга боқмаса, сен замонга боқмоғинг керак
бўлади. Ҳукмрон мафкура "Чўлпон миллатчи, душман",
деб турса, бунга ошкора қарши чиқишга ҳамманинг ҳам
журъати етавермайди. Аммо нима учун олим одам "Рим
паласидан ҳам ортиқроқ художўй бўлишга" уриниши
керак? Нима учун ҳақиқатга хиёнат қилиб, виждонини
ютиб, Чўлпоннинг "душманлигини" ёлгон-яшиқ далиллар
билан "исботламоғи" керак? Мен бу ўринда баъзи бир
нопок одамларнинг ўз манфаатлари йўлида илмга ҳам,
одамгарчиликка ҳам тупуриб, ҳеч қандай туҳмат ва
бўхтонлардан қайтмай ёзиб ташлаган мақолалари ёки
ҳимоя қилган диссертацияларини назарда тутаятганим
йўқ. Бунақа мунаққидлар ёхуд "олимлар" ноғорачининг
баччасига ўхшайди—ҳали ноғоранинг так-туми эшитил-
масдан, ноғорачи чўпини қўлига олиши биланоқ муқом
қилиб йўргалай бошлайди. Мен жиддий олимлардан—
уларнинг ноҳолисликларидан, эринчоқликларидан, ўзлари
ўрганаётган, балки бир вақтлар ҳамнафас, ҳамқадам
бўлган, эҳтимол, бирга улфатчилик қилишган ёки
баҳс-мунозара қилиб таллашиб-тортишган шоирнинг тақди-
рига лоқайд қаровчи олимлардан нолиб гапиряпман. 1965
йилда Маҳмудали Юнусовнинг "Традиция ва новаторлик
проблемалари" деб аталган китоби чиқди. Китобда
20-йиллар ўзбек поэзияси материаллари асосида традиция
ва новаторлик проблемалари ҳақида мушоҳада юритилади.
Муаллиф ўша йилларнинг даврий матбуотида эълон
қилинган мақолаларни, айрим китобларни қунт билан
синчиклаб ўрганган. Албатта, тадқиқотда анча-мунча
ўринли мулоҳазалар, кузатишлар бор. Бироқ, аини чоқда,
китобнинг энг заиф жойи шундаки, у бой фактик

материаллар таҳлилидан шунинг қулосалар чиқариш йулидан бормайди, балки ҳамма материалларни аввалдан белгилаб қўйилган қулосаларга мослаштириш йулидан боради. Бу эса, уз навбатида ҳукмрон мафқуранинг 20-йиллар воқелиги ҳақидаги маълум концепциясини тасдиқлашга хизмат қилади. Тадқиқотнинг бир боби "Поэзияда буржуа миллатчилик йўналиши ва унинг инқирози" деб аталадики, шунинг ўзи муаллифнинг масалага тайёр қолиплар асосида ёндошганини кўрсатади. Тадқиқотчи ўша давр воқелигининг мураккаблиги ёхуд ижодкор йўлининг ҳаммаша зиддиятчи бўлиши ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайди—унинг учун Чўлпон, Фитрат, Элбек ва Ботуларнинг миллатчилиги сира ҳам шубҳа туғдирмайдиган факт. Шунинг учун у Чўлпоннинг "гоявий эволюцияси" ҳақида ўйлаб ўтиришга ўрин қолдирмайдиган қатъият билан шундай деб ёзади:

"Ўтмишни қайтадан тиклашга қанчалик уринмасин, барибир, "қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботган" бу шоир асарларини кўздан кечирганда, ундаги ўзига хос "эволюцияси", тўғрироғи, буржуа миллатчилик қарашларидаги ўзгариш этапларини пайқаб олиш қийин эмас. Бу этаплар дастлаб агрессив ниятнинг кучлилиги, аксил инқилобий ҳаракатга ташвиқ қилишда, кейин ўз уринишлари беҳуда эканини сезиб, ноиложликдан қайгуга чўмгани ва "кўзида сўнгги ёши қолиб, амалга етмак истагани"да, оқирода эса унинг кўнглида "на исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт" қолиб, фақат кўзида "оғир бир таслим нури бор"лигида равшан кўринади".

1967 йилда А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти уч жыллик "Ўзбек совет адабиёти тарихи"ни босмадан чиқарди. Табиийки, бу китобда ҳам, ундан кейин 1970 йилда Москвада рус тилида нашр этилган "История узбекской советской литературы" китобида ҳам 20-йиллардаги адабий жараён ҳукмрон мафқура қолипига солиниб тақдим этилган, яъни Октябрь инқилоби инсоният тарихида янги давр очди, буржуа миллатчилари инқилобни қабул қилмади, улар билан ёш шўровий кучлар ўртасида кураш кетди ва бу курашда шўро мафқураси ғалаба қозонди. 20-йиллар воқелигидан олинган ҳар қандай ҳодиса ёхуд ҳар қандай факт ана шу схема асосида талқин қилинади. Агар ҳодиса ёхуд факт ҳадеганда бу схемага тушавермаса, унинг қулоғидан чўзиб, тортиб схемага солинади.

Даъвомиз қуруқ бўлмасин учун мисол келтирамиз.
Китобнинг биринчи жилдида Чулпоннинг миллатчи-
лиги, совет тузумини кўролмагани ҳақида кўп марталаб
гапирилади-да, кейин бу фикрни далиллашга ҳаракат
қилинади. Шу мақсадда шоирнинг "Баҳорни соғиндим"
деган шеърдан парча берилди:

Тала-туз,
Экин-текин
Сўла бошлади.
Сарғайиб япроқ,
Бўяниб тупроқ
Ула бошлади, ула бошлади.

Бу парча қуйидагича шарҳланади: "У далани туз,
аччиқ, заҳар деб ҳаётда фақат йўқолишни кўради".

Буни ўқиб кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам
билмайсан киши. Муаллифнинг "фoш қилиш жазаваси"
шу қадар жўш уриб кетганки, шеърдаги "туз" овқатга
ишлатиладиган "намак" эмас, "яланглик, кенглик" деган
маънода эканини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Бо-
ринги, "туз" улар айтгандек, "намак" ҳам бўлақолсин.
Нега энди овқатга таъм киритадиган намак "аччиқ" ёҳуд
"заҳар"ни англатиши керак?

Иккинчидан, муаллифлар шу шеърнинг давомини
ўқишдан эринмасалар амин бўлардиларки, шоир "ҳаётда
фақат йўқолишни кўраётгани" йўқ. Мана, ўша шеърнинг
давоми:

Йўқ... ўлим йўқдир!
Елғиз бир ўчиб, бир сўниш бордир.
Бир ўчиб... сўниб, яна ёниш бор.
Яна баҳорлар,
Яна юлалар,
Яна сиз, ой... эркин тилаклар!

Кўринадики, муаллифлар ё шеърни, умуман, тушун-
маган ёҳуд ундан ўзларининг мақсадларига мос келадиган
бир бўлакни ажратиб олишгану, "шеърнинг қолганини
бошқалар ҳеч қачон ўқимайди" деган ишонч билан
юқоридаги игвони тўқиганлар.

Шунга ўхшаш мисолларга дуч келганда хаёлимга бир
фикр келди—одатда, коммунистик мафкура даргалари
ўта шафқатсиз ва қаттиққўл бўлган деб нолишади.
Чиндан ҳам шундай. Улар йўлларида кўндаланг бўлган
ҳар қандай тўсиқни тўвсиз суяриб ташлаганлар. Улар

на халқни, на ижодкорларни, менсимай, улар билан мутлақо ҳисоблашмай ҳукмронлик қилганлар. Бироқ улар нима сабабдан шу даражада сурбет ва беандиша бўлишган? Уларнинг бундай бўлишига, қисман бўлса-да, олимларимизнинг мутелиги, мустаҳкам эътиқодларининг йўқлиги, мабодо бөр бўлса, уларни қаттиқ туриб ҳимоя қилишга журъатлари етишмаслиги, талаб қилинганда ҳар қандай одамни ҳам оёқ-қулини бөглаб ўша даргалар оёғи остига ташлаб беришга тайёр турганлари сабаб бўлмаганми?

80-йилларнинг ўрталарида собиқ СССРда қайта қуриш бошланди; ошкоралик, демократия деган гаплар оралаб қолди. Тарихимизнинг кўп саҳифаларини, шу жумладан, кўпгина маънавий қадриятларимизни, анча-мунча бадний асарларни қайта баҳолаш зарурлиги аён бўлиб қолди. Шу жумладан, шу пайтгача адабий мероси ўрганилмай ташлаб қўйилган адибу шоирларнинг ижодига қизиқиш кучайди. Россияда, шунингдек, собиқ қарлош республикаларнинг деярлик ҳаммасида яқин-яқингача энг ашаддий аксилиқиловчи, совет ҳокимиятининг баттол душмани деб ҳисобланган ёзувчиларнинг ҳам асарлари босилиб чиқди. Матбуотда социализмни, коммунистик партияни, унинг собиқ доҳийларини, ҳатто, Ленини ҳам танқид қилувчи мақолалар пайдо бўлди. Улар шу даражада ошкора ва шу даражада тескин эдики, кўп йиллар мобайнида коммунистик мафкура оғулари билан заҳарланган биздай одамлар уларни қўрқа-қўрқа ўқидик. Бу мақолалар ҳар қандай мудроқ орифни ҳам уйғотишга, ўз аҳволини ўйлаб кўришга ундашга қодир эди. Замон бутунлай ўзгарди—янги амаллар, янги ҳаракатлар даври етиб келди. Фақат бизлагина ҳамон аҳвол эскича эди. Баъзи бир янгича руҳдаги мақолалар пайдо бўлган эди—кўп ўтмай уларнинг дамини қирқинди. Теварақ-атрофда жимжитлик—сўристон сўқунати! Қатағон қилинган ёзувчиларнинг ижоди ҳам сусткашлик билан ўрганилди. Аммо Чўлпон масаласининг жойидан жи-ишидан дарак йўқ эди. Негаки, қайта қуриш кўп соҳаларнинг мағиз-мағизига кириб борган бўлса-да, ҳали партия ҳукмронлиги, коммунистик мафкура ҳукмронлиги амалда эди. Зиёлилар ҳамон мустақил фикр билдириш имконига эга эмасдилар; улар ҳамон марксизмнинг оғзига қараб туришга мажбур эдилар. Марксизм эса узининг мафкуравий истеҳкомларидан бир қаричини ҳам беришга

сира-сира мойил эмасди. Марказкомнинг бундай мавқеи борган сари ҳаёт талабларига эид кела бошлади 80-йилларнинг бошларида рус тилида "Ўзбек совет адабиёти тарихи" деган беш жиллик китоб нашр этиладиган бўлди Китобни Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти тайёрлаган ва унга москвалик адабиётшунос Кедрий муҳаррирлик қилган эди. Китоб тайёр бўлди-ю, барибир, уни нашрга топширишини иложи бўлмади Ҳақиқат бари қатор масалалар ҳал қилинмаган эди Китобда жадид адабиёти миллатчилик адабиёти айрим саввчиларнинг адабиётдаги ўрни каби масалаларга замон руҳидан келиб чиқиб, янгича баҳо бермоқ лозим эди Бунинг ҳеч ким ўзинча ҳал қилолмади, совет замонида қарор топган анъанага кўра бу масалани фақат партия ҳал қилиб бериши мумкин эди. Олимлар яна Марказкомга мурожаат қилишди Ниҳоят, 1987 йилнинг 7 февраль кунин Марказком котибаси Раъно Абдулласва 32 та одамни ҳузурига чақирди. Ёзувчилардан Комил Яшин, Эркин Воҳидовлар, адабиётшунослардан Иззат Султон, Сарвар Азимов, Матқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов ва бошқалар таклиф қилинган эди. Раъно Абдулласва мажлисни очар экан, адабиётшунослар олдида турган долзарб вазифаларни тушунтирди: адабиётшунослик илми ҳаёт талабларидан ортда қоляпти, ўзбек совет адабиётининг янги тарихини яратиш керак, бу тарих изчил синфий нуқтаи назардан ёритилиши керак, унинг ҳар саҳифасидан чуқур партиявийлик руҳи уфуриб турмоғи керак. Олимлар, биринчи навбатда, ўзбек адабиёти ривожда Ленин таълимётининг ҳаётбахш таъсирини очиб бермоғи даркор ва ҳ.к. Бугун бу талабларнинг бари кулгили кўринади, бироқ ўшанда залда ўтирганларнинг ҳаммаси бу кўрсатмаларни, гарчи улар гоётада мавҳум ва умумий бўлса-да, жонажон партия-мизнинг адабиётга кўрсатган навбатдаги ғамхўрлигини тарзида қабул қилиб, мум тишлаб ўтириб эшитишди. Бироқ умумий шиорлар билан чекланган замон эмас эди — конкрет масалаларга конкрет жавоб керак эди Шундай қилиб, мажлисда "Чўлпон ва Фитрат ижодига қандай қараш керак, ҳамон уларни советларнинг душмани деб ҳисоблашда давом этамизми ёки асарларига ҳолисона баҳо бериб, уларни адабиёт сафига қайтарамизми?" деган масала кўндаланг бўлди. Сўзга чиққанларнинг кўпчилиги уларнинг асарларини босиб чиқариш зарурлигини, ўзла-

Ушуниси эса адабиёт сафига жайтариш кераклигини ишончди далиллар билан исбот қилишди. Фақат Юсуф Султонов, Қафиз Абдусаматов ва Комил Яшингина уларнинг асарларини босиб чиқариб бўлмаслигини, бундай қилсак, ғоявий душманларимиз тегирмонига сув қўйишимизни бу аксилпартиявий иш булишини айтдилар. Булар ичида, айниқса, Комил Яшиннинг гаплари мени таажжубга солди. Чунки Комил Яшин билан бу масалада илгарилар ҳам бир-икки суҳбатлашган эдим. Яшин, айниқса, Чўлпон ижодини жуда чуқур билар эди. У Чўлпон шэърларининг кўпини ёд билар ва фикрини далиллаш учун уларни бемалол келтираберарди. Гарчи у ўз оғзидан "Чўлпон шэърларининг мухлисман" деган гапни айтмаган бўлса да, бу шэърларга хайрихоҳлиги шундоққина сезилиб турарди. 60-йилларнинг бошидаги суҳбатда Чўлпон шэърларини босиш масаласига ўта эҳтиёткорлик билан қараганини тушуниш мумкин — ҳар қалай унда замон бошқа эди. Аммо энди-чи? 1987 йилдачи? Нахотки ҳамон ҳадиклар, кўрқувлар замони бўлса? Нима бўлганда ҳам ўша кунги Комил Яшин, Чўлпон ва Фитратларни жайтаришга қарши овоз берди. Аввалги замонлар оулгани да албатта, бу қараш устун келган, буларди, лекин 1987 йилда ҳатто Маъказком котиби ҳам кўпчиликнинг фикри билан ҳисоблашганига мажбур бўлиб қолган эди. Шундай қилиб, уша кенгашда Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этиш ва ижодларини янгича баҳолаш тўғрисида бир қарорга келинди. Лекин шундан кейин ҳам яна анча вақтгача бу борада сира узгариш бўлгани йўқ. Тўғри газета ва журналларда Чўлпоннинг асарларидан намуналар ва унинг тўғрисида баъзи бир маълумотлар кўрина бошлади, лекин бу иш ҳануз тасодифийроқ характерда эди. Унинг йирикроқ асарини эълон қилиш эса ҳамон қандайдир ички қаршиликларга учрар эди. Жумладан, Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романининг эълон қилиниши шундай бўлди — роман "Шарқ юлдузи" журналинда териб қўйилган ҳолда бир чечма марта тўхтатиб қўйилди ва ниҳоят, юқориларга маълум келадиган сўзбоши билангина босишга руҳсат берилди. Бу сўзбошида албатта, "Чўлпон миллатчи бўлган, ғоявий католари кўп, кейин совет воқелиги таъсирида ўзгарган" деган фикр олдинга сурилиши керак эди. Сўзбошини ёзиш мени топширилди. Бир вақтлар мен юқоридаги фикрлар тарафдор эдим, лекин энди — 1988 йилга келганда бу

фикрларим ўзгарган эди. Шундай бўлса-да, нима бўлса-да, романнинг эълон қилинишини истаганимдан, ўша фикрни марказга қўйиб сўзбоши ёздим. Шу таразда 1988 йилда роман эълон қилинди, 1991 йилда эса "Яна олдим созимни" эълон қилинди.

Аммо Чўлпонни англаш йўлидаги дадил қадамлар моҳият эътибори билан 1991 йилдан кейин - республикамиз мустақил тараққиёт йўлига киргандан кейин қўйилди. Республикаимизнинг биринчи президенти И.А.Каримов қатор нутқларида ўзбек халқининг кўнгилдаги туйгуларни ифодалаб Чўлпонга жуда катта баҳо берди ва унинг шеърларидан парчалар келтириб, бу шоирнинг бугунги кун билан ҳамнафаслигини таъкидлади.

Республикаимизда янги таъсис этилган Алишер Навоий номидаги давлат мукофотининг Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат билан бирга Чўлпонга ҳам берилиши жуда теран рамзий маънога эга.

Ҳар йили республикаимизда шоирнинг тугилган юрти Андижонда Чўлпон кунларининг ўтказилиши ҳам халқимизнинг бу улғў ижодкорга ихлосидан нишона. Ҳозирги кунда кўпгина хайрли ишлари билан юртга танилиб қолган, адабиётимизнинг нафас олиб туришига бақадри имкон ёрдам бераётган "Хазина" ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси Чўлпоннинг уч жилдлик "Асарлар"ини ва, "Чўлпон дунёси" деган тадқиқотлар китобини нашр қилишга тайёрланмоқда. Чўлпон номидаги нашриётда эса шоирнинг "Адабиёт надури?" деган китоби босмадан чиқади. Буларнинг бари Чўлпоннинг сафимизга қайтаётгани чин эканидан далолат беради. Булар яхши, албатта. Лекин бу ишлар ҳар қанча яхши бўлмасин, ҳали улар Чўлпонни англаб етганимизни билдирмайди. Чунки Чўлпонни англаш уни мақтаб кўкларга кўтариш эмас, уни идеаллаштириш эмас, унинг номига кўчалару, санъат кошоалари қўйиш эмас. Чўлпонни англаш - сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг шоир ижодида қандай зоҳир топишини англашдир. Чўлпонни англаш - унинг буюк умумбашарий гояларини, унинг юксак инсоний туйгуларини юракка сингдириб олишдир. Чўлпонни англаш - ватанни, кўҳна Туркисто-нимизни Чўлпон кўзи билан кўриб, Чўлпон юраги билан сева билмоқдир. Бир сўз билан айтганда, Чўлпон ҳар бир адабиёт мулкисининг юрак мулкига айланмоғи шарт. Бунинг учун эса Чўлпон меросини янги

фақкур асосида бағри кенглик билан тадқиқ этмоқ
озим. Шунн қувонч билан таъкидлашни истаймнки,
бугун бизнинг орамизда ана шу тадқиқотни амалга
ширишга қодир, шу ишга маънавий ҳаққи бор зукко
олимларимиз бор. Бу борада Наим Каримов, Салоҳиддин
Мамажонов, Умарали Норматов, Сирожиддин Аҳмедов,
Шерали Турдиев каби тажрибали олимларимиз анча иш
қилиб қўйишди. Аммо мени келажакка умид билан
қарашга ундайдиган нарса шундаки, бугунги чўлпоншу-
нослар қаторида Замира Эшонова, Дилмурод Қўронов,
Ҳулғбек Султонов, Нормамат Йўлдошев сингари жуда
қобилиятли ёшлар бор. Уларнинг тафаккури бизнинг
инияларимизни заҳарлаган мафкуравий оғулардан холи,
уларнинг адабиётга ёндошиши, адабиётни тушуниши
бизнинг авлодга хос бўлган қолиплардан ташқарида. Энг
муҳими эса—уларнинг кўнглида қўрқув туйғуси йўқ,
улар ўз асарлари билан кимларгадир хушомад қилиш,
кимларнингдир кўнглини олишни ўйламайдди. Эҳтимол,
шунинг учунмикин, мен уларнинг адабиётшуносликни
ўзининг асл изига солиб юборишларига ишонаман. Ва
яна ишонаманки, улар Чўлпонни англашда чинакам
жонбозлик кўрсатадилар ва ҳаммамизни Чўлпон юксак-
ликларига элтувчи кўприкларни бунёд этадилар. Инша-
алло!

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ЧУЛПОННИ АНГЛАШ

Алибун бадини навр

Нашриёт масъули: Т.Нурмонов
Мусаввир М.Самойлов
Тех.муҳаррир У.Ким
Кичик муҳаррир Д.Олимхужаева
Мусаввир М.Зикриллаев

Оригинал макетни тайёрлаганлар:

Қ.Қўзғолов,

Б.Султонали

Ушбу китоб "Хазина" ижодий-илмий ишлаб чиқариш
бирлашмасига қарашли компьютерда "Хегок Ventura
Publisher 2.0" дастурида тайёрланди

ИБ № 236

Босма хонага 19.04.94 да берилди. Боснишга 01.06.94
да рухсат этилади. Қимом улачани 84к108 /1/32 Шартли
босма тобоқ 2,5. Нашр босма тобоқ 3,0. Алади 20000
(1 тавом 1000) нуска № 12.94 рақамли буюртма. Баҳоси
шартнома асосида.

"Хазина" ижодий-илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси
700007 Тошкент, Халқлар дўстлиги шоҳкучаси, 28